

Инж. Марко УЛИЋЕВИЋ

Завод за пољопривредна истраживања — Титоград

Прилог рејонизацији виноградарства у Црној Гори

У В О Д

Рејонизација пољопривредне производње, као што је познато, имала циљ да се на најсврсисходнији начин распореди расположиви земљишни фонд за поједине производне гране, групе култура, културе, или сорте. При томе се полази од следећих основних момената:

- еколошких услова као основних регулатора производње и фактора који је најмање подложен утицају човјека;
- економског становишта и привредне равнотеже;
- социолошких прилика, традиција као и разних других обзира.

Еколошки услови, који се манифестују кроз комплекс клима, земљиште са матичном подлогом на којој је настало, и хидрографске прилике већ саме по себи, спонтано од искона рејонишу у крупној размјери биљни и животињски свијет на земљи. Човјек је до данас само у сразмјерно малим оквирима успио да пређе границу коју природа поставља распростирању биљака и животиња те се још увије при рејонизацији у првом реду морају узети у обзир климатски и земљишни услови. Огромна савремена техника достигнућа и савлађивање нових, практично неисцрпних извора енергије, улива наду да ће човјек, прије или касније, проширити оквире које му у овом погледу поставља природа. Већ се данас отступа од класичног схватања улоге земљишта као услова производње и оно се све више третира као мјесто производње.

Економски закони утичу на пољопривредну производњу на тај начин што стимулирају производњу која је јевтинија ако се по јединици рада добијају већи приноси, ако је рад јевтинији, саобраћај погоднији, потрошач ближи итд. итд. У условима сло-

бодне конкуренције ти закони би дјеловали сасвим у складу са еколошким приликама те би се културе узгајале тамо гдје за њих постоји повољнија средина. Диригована привреда и систем заштитних царина спутава слободно дјеловање економских закона и доводи често у супротност еколошки са економским факторима рејонизације. У тежњи да се што више ослободе увоза, већина држава настоји да прошири узгој појединих култура мимо оптималних подручја. У оквиру појединих привреда, изоловано посматрано, то често има и економско оправдање. То добро илуструје узгој агрума код нас, гдје су они у свом граничном ареалу, под не баш повољним условима. Несумњиво да за те културе у сусједним медитеранским земљама постоје знатно повољнији еколошки услови и да наши гајитељи не би могли издржати утакмицу на слободном тржишту. Али, поред свега тога ми форсирамо агруме гдје год за њих постоји минимум услова јер то има своје оправдање у оквиру наше привреде. Међутим, оквири овакве врсте су вјештачке природе и они ће се кад-тад превазићи.

Социолошки услови и традиција као фактори рејонизације све се мање узимају у обзир. Овим елементима некада је придаван прворазредни значај, нарочито у рејонизацији виноградарства. Познато је, рецимо, да се код нас од давнина заузимало гледиште да је виновој лози мјесто на такозваним виноградарским земљиштима тј. на земљиштима гдје се друге, нарочито зељасте биљке не могу успјешно узгајати. Отуда гледање на лозу као скромну, чак и претјерано скромну биљку. На основу таквог схватања заузимана су становишта противу сељења лозе у равницу на тзв. ратарске површине. А као један од главних разлога узимало се да виноград са правих виноградарских земљишта не могу издржати конкуренцију равничарских, високо приносних винограда, те би подизање винограда у равници значило економску пропаст виноградара, рецимо на далматинском, херцеговачком или црногорском кршу, гдје је виноградарство од давнина главно занимање и практично једини извор прихода. Но, иако је досадашњи званични став био да се стимулирају само виноград на виноградарским положајима, они су посљедњих година све више заузимали плоднија земљишта. С друге стране, виноград на правим виноградарским земљиштима све више пропадају. То је случај на читавом јадранском приморју — од Истре до Бојане.

У савременој пољопривреди постоје много либералнија гледања на рејонизацију. Нашег агронома, који је израстао на схватањима о подјели земљишта на ратарско, воћарско, виноградарско и шумско, који је учио о скромним захтјевима лозе, бадема, ораха и маслине мора запањити сазнање да у Калифорнији, на примјер, те културе узгајају на равним, дубоким, плодним и наводњаваним земљиштима, у климатским областима у којима се температура не спушта испод минус 4°C, поред агрума, дајући им често приоритет над овима, поред бресака и јагода и

најинтензивнијих других воћних и ратарских култура. Можемо бити сасвим сигурни да се то калифорниском фармеру исплати, јер тамо се начин коришћења земљишта и производња заснива на чистој рачуници. Под утицајем праксе у земљама са напредном пољопривредом, мијењају се постепено и наша схватања о многим проблемима у пољопривреди укључујући ту и рејонизацију. Напуштају се многи застарјели назори које је пракса одбацила, а прихватају новији, савременији и сврсисходнији.

НАЧИН РАДА

Схватајући значај рејонизације у низу мјера за унапређење виноградарства, Завод за пољопривредна истраживања је одмах по формирању отсјека за виноградарство (1952) ставио тај задатак у свој програм научно-истраживачког рада. Стручњаци Завода обишли су читаво виноградарско подручје Црне Горе и све виноградарске терене, анкетирајући виноградаре о развоју виноградарства, примјењиваној агротехници, болестима и штеточинама на лози, градобитности, искуствима са гајеним сортама винове лозе и разним врстама подлога, фенофазама у развоју лозе, мразевима, времену бербе и начину прераде, држања и његовања вина итд. итд. Завод је организовао и посебну мрежу за посматрање и биљежење фенофаза на лози, обухватајући сва значајнија виногорја. Та посматрања пружају податке о особеностима појединих виноградарских терена и утицају микроклиматских чинилаца и земљишта на ток вегетације лозе, а посебно на доба зрења, што је од великог значаја при рејонизацији. С друге стране, Завод је проучавао морфолошке, биолошке и привредно-технолошке особине аутохтоних сората винове лозе у свим виногорјима. На основу добијених података може се извући закључак о вредности појединих сората у одређеном виногорју, а тиме и о учешћу које би та сорта требало да заузме у будућем сортименту тог краја. Да би се могло утврдити вриједност квалитетних винских и стоних сората винове лозе, које нијесу одомаћене у Црној Гори пришло се још прије рата подизању сортиментских винограда: у Бару (Тополица) око 70 сората, Титограду (Крушевац) око 35 сората и Даниловграду. Међутим, о тим засадима није сачувана никаква евиденција те неке сорте још нијесу детерминисане нити су прибирани какви подаци све до 1952 године. Сортиментски виноград на Тополици чак је искрчен 1949 године, а заснован је мањи са око 20 сората, у којем су сорте биле толико измијешане да практично у њему није могло бити никаквог систематског посматрања. Виноград код Даниловграда је на изузетно плодном, дубоком бајтенском земљишту, са сличним недостацима као барски, без икакве евиденције о сортименту и подлогама, а подаци, и кад би их било, не би много користили због нетипичности винограда. Сортиментски засад на Крушевцу

много је страдао у току рата, а и после рата због слабе његе. Због тога сва испитивања која су последњих година вршена у свим овим виноградима имају ограничену вриједност.

Поред сортиментских винограда на државним имањима многи напредни виноградари набављали су и садили прије рата познате сорте лозе, нарочито стоне. Они наравно нијесу водили никакву писмену евиденцију, али искуства која су стекли са појединим сортама су знатно употребљивија и кориснија од резултата постигнутих у државним сортиментима.

Последњих година Завод је засадио нови сортиментски виноград, обухватајући сорте које долазе у обзир за подручје Црне Горе, посвећујући притом посебну пажњу стоним, нарочито раним сортама. Исто тако, заснована је богата колекција у којој је заступљено преко 400 сората винове лозе, укључујући све нађене домаће аутохтоне или одомаћене сорте. Сортиментски виноград подиже се и на имању Станице за јадранске културе у Бару. Поред тога, нове сорте посађене су и у виноградима државних добара (Херцегнови, Тиват, Црмнички виногради, Виноградар-Зета) и земљорадничких задруга (Ријека Црнојевића, Улцињ, „13 јул“ — Доњи Кокоти, Јеленак). Само најстарији од њих дали су прве резултате, те на основу даљих искустава са њима моћи се вршити корекција рејонизацијом предложеног сортимента.

О подлогама за винову лозу искуства су веома оскудна. То, прије свега, због тога што је у Црној Гори било сасвим мало калемљених винограда који су се углавном ограничавали само на Боку. Усто се лоза одлично држала на свом коријену. Све до краја прошле деценије филоксера није наносила много штете. Међутим, последњих десетак година она је у Приморју и Црмници направила прилично пустоши у виноградима, а утврђена је и у Рвашима (Општини Ријека Црнојевића). Досада филоксера није констатована на подручју општина Титоград и Даниловград, али то није доказ да и тамо не постоји.

Обзиром на честе суше у виноградарском дијелу Црне Горе као и на посушна, мршава земљишта која се често употребљавају за виноград (нарочито у околини Титограда) посебан проблем претставља избор подлоге за таква земљишта. Искуство је, на име, показало да досада код нас највише употребљавана подлога Кобер 5 ББ није довољно отпорна на сушу. Проблемом подлога опсежно се бавио последњи међународни конгрес за виноградарство и винарство у Сантијаго ди Чилеу. На њему је посебна пажња посвећивана подлогама отпорним на сушу. Међутим, показало се да се искуства стечена у различитим земљама често не подударају. Подлога се мора посматрати у комплексу: Земљиште — клима — подлога — сорта (пљемка). Пошто се не могу наћи ни у истој области два терена на којима ће ти фактори бити исто-вјетни, намеће се потреба да се огледима за свако значајније

подручје установи која подлога најбоље одговара датим условима и гајеним сортама. Полазећи са тог становишта Завод је поставио огледе са подлогама које долазе у обзир за посушна земљишта, укључујући и неке нове селекције. Међутим, тај оглед је тек заснован те ће се на прве резултате и закључке још морати чекати.

Године 1958 стручњаци Завода обишли су поново читаво виноградарско подручје Црне Горе, заједно са стручњацима Станице за јадранске културе у Бару који су проучавали проблем рејонизације у воћарству.

Овај рад настао је углавном на бази поменутих досадашњих проучавања црногорског виноградарства у Заводу за пољопривредна истраживања у Титограду. Он изражава мишљење аутора и ужег броја, консултованих стручњака и претставља само предлог за конкретно рјешење рејонизације у виноградарству.

У њему су прво обрађени природни услови за пољопривредну производњу, посматрани нарочито са гледишта захтјева винове лозе и виноградарства, а затим поједини подрејони и виногорја у погледу ранијег, садашњег и будућег стања виноградарства. При томе смо се морали задржати само на основним, најнужнијим елементима за извођење закључака, јер ни природа овог рада ни простор у часопису нијесу дозвољавали детаљнији приказ и анализу. Поједини додирнути проблеми заслужују свакако дубљу разраду и они ће бити предмет посебних радова.

ПРЕГЛЕД РАНИЈИХ РАДОВА

О виноградарству Црне Горе нема много литературе. До недавно се једино нешто података могло наћи у познатом виноградарском уџбенику Стојановића: „Ново виноградарство“ (Београд, 1929 г.). У њему је дата и прва подјела на виногорја, прилично опсежан приказ климатских прилика, као и ампелографски подаци о вранцу и кратошији.

Други значајнији рад је „Далматинска ампелографија“ Стјепана Булића (1949 год.) у коме су описане неке сорте винове лозе са подручја Црне Горе.

Свакако, најзначајнији досадашњи прилог рејонизацији виноградарства у Јадранском рејону је дјело М. Јеласке „Основи виноградарства на приморју“ (1954 г.) у којем се на бази опсежних испитивања и солидног познавања материје третира читав рејон, обухватајући и виноградарско подручје Црне Горе. Јеласка даје и прву подјелу на подрејоне, усвајајући углавном наш предлог, којим се виноградарско подручје Црне Горе као дио Јадранског виноградарског рејона дијели на 2 подрејона: Црногорско Приморје и подручје Скадарског Језера.

М. Перовић и Ј. Аврамов у књизи „Подизање винограда“ (1957 г.) дају такође основну подјелу на рејоне, подрејоне и ви-

ногорја. Виноградарство Црне Горе убрајају у рејон Црногорског Приморја, а њега дијеле на виногорја, од којих помињу само црмничко.

У часопису „Наша пољопривреда“ изашло је неколико радова који претстављају извјестан прилог рејонизацији, 1) То је рад Ј. Јововића: „Неке наше сорте лозе за производњу стоног грожђа“ (бр. 2/II) као и неколика чланка аутора, а посебно: „Резултати трогодишњег испитивања грожђаног сока у НР Црној Гори“ (бр. 2/I) „Прилог познавању културе винове лозе у Команима и Загарчу“ (бр. 1/III) и „Нека искуства са стоним сортама винове лозе у Црној Гори“ (бр. 4/II). У публикацији I Југословенска изложба вина у Љубљани аутор је објавио чланак „Виноградарство и винарство у Црној Гори и на исту тему чланак у публикацији „II Јадранска изложба вина“ и у Енциклопедији Југославије, као и посебан рад о виноградарству на кршу у оквиру савјетовања о кршу (1958 г.).

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Релеф и хидрографија. Орјен — Ловћен — Румија, ланац приморских планина који се пружа скоро паралелно са морем све до Бојане, има огроман утицај на природне услове јужног дијела Црне Горе. Он ограничава непосредан утицај мора на сразмјерно веома уски појас поред саме обале, а заклања знатно шире залеђе око Скадарског Језера које је једино долином Бојане заобилазним путем отворено према мору. Тај се ланац понегдје окомито уздиже поред самог мора (Рисан—Котор, Спич код Сутомора), негдје до обале силази блаже преко ниских огранака (Херцегови, Грбаљ, Тиват, Печурице,) или преко мањих поља (Суторина, Грбаљско, Мрчево, Будванско, Буљаричко, Барско и др.) а само према Улцињу оставља нешто већу површину. На дијелу између Паштровића и Црмнице, ланац планина је нешто нижи тако да се виноградарски терени на појединим дјеловима скоро додирују (Пресјека—Суторман). Иначе, граница винове лозе са морске стране је веома оштра и налази се негдје између 500 и 600 м. надморске висине и готово се поклапа са границом смокве, иако је она знатно осјетљивија на мраз. Паралелно са овим ланцем високих планина, у Грбљу и код Улциња, пружа се други нижи паралелни ланац мањих гребена, који у Грбљу захватају полуострво Луштицу, Кртоле и Доњи Грбаљ, одвајајући од мора Бококоторски Залив и Грбаљско и Мрчево Поље. Можура, Бијела Гора и Бривска протежу се на сличан начин између Улцињског, Владимирско-Мркојевичког Поља. У стварању наших приморских поља највећу улогу одиграли су бујични потоци и рјечице који просијецају та поља. Обзиром на голо сливно подручје, веома висок пад и пљусковит карактер и

онако сразмјерно великих падавина бујични токови носе још увијек огромни материјал који депонују у области створених поља (Грђевица, Жељезница, Рикавац, Међуречка р. Миде).

Добар дио водених токова на Приморју има изразито карсни карактер. Они су обично наставак подземних токова са вишег подручја, избијају у облику јаких, често периодичних врела и имају веома кратак ток (Сопот и Спила код Рисна, Љута у Доброту, Шкурдан и Гурдић у Котору). Током љета та врела или савим пресуше или се количина воде много смањи.

Обзиром на мале количине воде у сушном периоду, нешто више се користе за наводњавање само Бунар (при врху Барског Поља), али постоје повољне могућности да се воде Бојане употребе за наводњавање Улцињског, а евентуално и Владимирског Поља. У мањем обиму за наводњавање служе и бројни мањи извори који се налазе дуж читавог приморја, обично на граници између флиша и кречњака. Због малих количина воде наводњавају се углавном само вртови, (Јучићи, Пријеради, Сипчићи, Брца, Заљево, Кравари, Растиши).

Базен Скадарског Језера уоквирен је с јужне и југозападне стране ланцем приморских нижих планина (Ловћен—Румија) а са источне, сјевероисточне и сјеверне вишим планинским гребеном Прекорница—Жијево. Оба та ланца спуштају се према Долини Зете и Мораче, односно према Језеру поступније него на Приморју и то преко све мањих брда док не уђу у равницу. Тај прелазни брдовити дио између планинских гребена и равнице данас претставља главне виноградарске и воћарске терене. (Црмница, Ријечка и Љешанска Нахија, Комани, Загарач, Вражегрмци, Пипери итд). Између ових планинских страна пружају се Зетско-бјелопавлићка Равница, која претставља највећи пољопривредни потенцијал подручја, а затим Црмничко, Ораховско и Цеклинско Поље. Зетско-бјелопавлићку Равницу пресијецају ријеке Зета, Морача, Цијевна и Ситница које су веома богате водом. Воде Зете, Ситнице и Мораче већ се употребљавају за наводњавање Косовог Луга, односно Љешкопоља, а у пројекту је низ нових система за наводњавање ове наше најпространије равнице. Црмничко и Ораховско Поље пресијецају ријеке Црмница и Ораовштица у које се улива низ потока са дубоко урезаним коритом и веома израженим бујичним карактером. Ове ријеке су од давнина служиле за наводњавање поља. Ријека Црнојевића сада нема већег значаја за пољопривреду јер се њена сразмјерно уска долина због високог нивоа Језера не користи.

Клима: Виноградарско подручје Црне Горе, као што је речено, поклапа се са оним дијелом Црне Горе у којем влада јадранска и јадранско-висинска клима. Основна обиљежја те климе већ су одавно утврђена. Зна се, на примјер, да су њене зиме благе и

кишовите, а лета сува и топла, да је укупна годишња сума падавина прилично висока, а њен распоред неправилан и веома неповољан са гледишта пољопривреде итд. Међутим, то није довољно за оријентацију при рејонизацији пољопривреде нити се на основу тога може утврдити за коју културу односно врсту и сорту у једном крају постоје повољнији услови. За то је потребно дубље познавање и систематско изучавање низа климатских чинилаца, тим више и тим прије што они често осјетно варирају и на сразмјерно малом подручју.

Систематско прикупљање метеоролошких података у Црној Гори је релативно новијег датума, старо тек око 40 година. И то би био довољно дуг период за извлачење поузданих средњих вриједности, да у њему није било прекида и празнина, које су нарочито велике у току посљедњег рата. Мрежа метеоролошких станица се у посљератном периоду, а нарочито посљедњих година знатно проширила иако је у том времену имала доста недостатака. Ипак, прикупљено је мноштво података, али су они још увијек несређени и необрађени и због тога много теже приступачни заинтересованим службама, у првом реду пољопривреди.

Проучавањем јадранске и јадранско-висинске климе у Црној Гори мало се ко бавио. Оно мало што је о њој објављено писано је узгред, у оквиру радова по разним материјама, често на бази оскудних и непотпуних података. Један од првих обрађивача ове климе био је проф. Стојановић који у књизи „Ново виноградарство“ прилично опсежно третира климу Југославије па се осврнуо и на климатске прилике у виноградарском дијелу Црне Горе. Он указује на веома високу топлотну суму, на дуго трајање сунчевог сјаја у Црногорском Приморју (Улцињ) и на веома повољне климатске услове за виноградарство на подручју јадранско-висинске климе. О клими у Јадранском рејону Црне Горе писао је и инж. Рецић у оквиру рада о рејонизацији воћарске производње у том рејону. Очевидно је да је и он притом располагао оскудним и непотпуним подацима и то само за предратне метеоролошке станице.

У оквиру овог рада аутор је покушао да среди и обради основне метеоролошке податке станица са нашег подручја Јадранског рејона, сматрајући их веома значајним за материју коју третира.

Са гледишта виноградарства и рејонизације у пољопривреди од посебног значаја су: температура и температурни екстрими падавине, релативна влажност, инсолација, вјетрови и градобитност.

Температура. Као што се види из прегледа о средњим мјесечним и годишњим температурама за 5 станица на Приморју и 4 у базену Скадарског Језера средња годишња температура не-

знатно варира. Она се креће од 15 до 16°C што би одговарало топлотној суми од 5.500 до 5.800°C.

Како се подаци за неке станице не односе на исти вишегодишњи период, чак ни исти број година, они могу послужити само за грубљу оријентацију.

Основне разлике између Приморја и базена Скадарског Језера у температурном погледу примјећују се у љетњим и зимским мјесецима. Средња мјесечна температура за период октобар — март знатно је виша на приморју. Разлика је утолико већа уколико се више приближава средњем дијелу хладног периода. У децембру и јануару она износи 3 до 4°C, а у октобру и марту до 1°C. У априлу, мају и септембру средње мјесечне температуре су скоро изједначене. Насупрот хладном, у љетњем периоду температуре су знатно веће у базену Скадарског Језера. У јулу разлика износи око 3°C.

Средња мјесечна температура већ у марту у неким мјестима (Титоград, Будва, Бар) износи 10°C, што значи да средином тог мјесеца постоје топлотни услови за кретање вегетације. Фенолошка осматрања потврђују исправност тог закључка. С друге стране, средња мјесечна температура у новембру је код свих станица, изузев Ријеке Црнојевића, знатно већа од 10°C, те и услови за вегетацију постоје често све до краја тог мјесеца. Према томе, вегетациони период у овим подручјима траје од 7 до 8 мјесеци. Фенолошка осматрања на виновој лози показују да лист најчешће отпада крајем новембра, а понекад (1956 г.) чак и у децембру.

У погледу екстремних температура за културу винове лозе нас посебно интересују апсолутни минимуми. Из табеле која приказује најниже температуре за 8 метеоролошких станица види се да ни у најхладнијем мјесту температура никад не достиже тачку која је критична за лозу. То потврђује и искуство. Не памти се да је лоза у околини поменутих станица страдала од зимских мразева. Апсолутни минимум за Титоград за период од 40 г. који износи — 15,6°C (јануара 1940 г.) још увијек је доста далек од тачке измрзавања дрвених дијелова лозе.

Друга значајна околност је та да су апсолутни минимуми у априлу испод нуле били само у Титограду и Даниловграду (-0,5). Како лоза у просјеку креће од 9 априла па надаље, опасност од прољећних мразева за лозу практично је веома мала. Истина, температура у винограду је обично нешто нижа но у метеоролошкој кућици, али ријетко се деси да млади ластарићи измрзну. Јесењи мразеви могу се појавити тек у новембру и то претежно у III декади. У октобру температура се никад не спушта испод нуле. Ради свега тога лоза сасвим нормално и природно улази у зимски одмор, довољно сазрела и припремљена за презимљавање и за нови вегетациони период и ново плодоношење.

СРЕДЊА МЈЕСЕЧНА ТЕМПЕРАТУРА У С°

МЈЕСТО	ГОДИНА	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX	X	XI	XII	Сред. год.
Улцињ	1951—1998	7,7	7,2	8,6	13,8	17,8	22,3	22,3	24,5	21,5	16,7	12,1	9,6	15,8
Бар	1949—1958	8,5	7,9	9,9	13,4	17,7	21,7	23,8	23,4	20,7	16,7	12,9	10,4	15,8
Будва	1949—1958	8,5	8,8	10,0	13,7	17,8	22,3	24,2	24,3	20,9	16,5	12,9	10,6	15,8
Тиват	1946—1947	6,9	9,1	12,2	15,2	19,6	23,0	26,4	26,1	22,9	16,5	14,2	9,8	16,8
Херцеговини	1949—1958													
	(без 1951 и 1952)	8,6	8,6	10,1	13,8	18,1	21,8	24,6	24,4	21,4	21,4	17,1	12,9	16,1
Вирпазар	1950—1953													
	(1950 и 1952 некомпл.)	5,4	7,0	8,8	13,5	18,6	23,5	26,5	26,4	21,3	13,7	11,1	7,3	15,2
Ријека Црнојевића	1951—1957	6,4	6,0	9,0	10,4	17,9	22,7	26,6	25,7	21,1	14,2	9,4	6,5	14,9
Титоград	1931—1940													
	1946—1955	5,3	6,7	10,0	14,5	19,0	23,8	27,3	26,5	22,3	16,6	11,5	6,6	15,8
Даниловград	1954—1958	6,6	6,7	8,7	13,3	19,1	22,8	19,2	25,7	21,4	15,4	10,3	7,3	15,4

АПСОЛУТНЕ МИНИМАЛНЕ ТЕМПЕРАТУРЕ

МЈЕСТО	ГОДИНА	I	II	III	IV	X	XI	XII	Апсол. максимум
Улцињ	1951—1958	—	8,3/54—	7,0/56—3,0/58	0,7/56	5,8/58—2,2/57—	5,3/57	38,2/VIII/58	
Бар	1949—1958	—	7,0/54—	6,0/54—5,5/52	0,7/52	4,0/50—2,4/57—	5,6/57	35,4/VIII/58	
Будва	1949—1958	—	6,3/54—	4,2/56—2,0/52	2,5/55	6,2/58—2,3/57—	3,3/57	35,7/VIII/58	
Херцегови	1950—1958	—	4,6/54—	4,2/56—2,2/57	3,3/55	6,7/58—3,6/57—	3,4/57	36,4/VIII/58	
Вирпазар	1951—1958	—	10,0/54—	9,0/56—5,0/56	0,0/56	1,6/56—6,0/53—	6,5/53	40,5/VIII/52	
Ријека Црнојевића	1951—1954	—	13,0/54—	4,5/53—5,5/53	3,5/54	4,0/51—5,6/53—	6,5/53	41,0/VIII	
Титоград	1931—1940 1946—1955	—	15,6/40—	9,3 —8,8	0,5	1,5 —5,4	-11,0/39	40,1/57	
Даниловград	1955—1958	—	6,2/58—11,4/56—	4,2/56	—1,5/55	1,6/58—4,5/55—	5,8/57		

Апсолутни годишњи топлотни максимуми редовно се јављају у јулу и августу. Они су за 3 до 5°C виши у базену Скадарског Језра него на Приморју што је у сагласности са вриједношћу средњих мјесечних температура.

Ако упоредимо средње мјесечне и средње годишње температуре као и температурне екстреме црногорске суптропске зоне са онима у Средњој Далмацији, Херцеговини или у Македонији, видјећемо да ми имамо најблаже зиме и најжаркија лjeta, а кроз то и најизраженији субтропски карактер.

Код разматрања температурних услова морамо имати у виду да су метеоролошке станице распоређене на приближно истој надморској висини, која не прелази 50 м. Зона винограда се, међутим, пење и до 500 метара, те са промјеном надморске висине свакако долази и до одговарајућих варијација у температури. За културу винове лозе то није овдје од нарочито великог значаја јер она може подносити и много већа оступања од приказаних температура на метеоролошким станицама него што она стварно изнесе.

Падавине. Бројна мрежа кишомјерних станица даје нам веома повољне могућности да пратимо кишни режим у појединим подручјима. Дobar број тих станица постоји, тек од 1956 године, али су значајнији њихови подаци макар и за једну годину. Распоред падавина осцилира веома много. На те осцилације свакако има пресудни значај јако изражен рељеф ове зоне. Често на сразмјерно уском подручју имамо разлике у годишњој суми падавина које се пењу на преко 500 мм, (Созина, Подгор, Херцегови, Рисан).

Основне карактеристике кишног режима ове зоне су: прилично висока количина падавина, њихов неравномјеран распоред у току године, пљусковит карактер киша и сразмјерно мало учешће чврстих (снијег и др.) падавина. Укупна просјечна годишња сума креће се од 1.139мм у Улцињу који добија најмању количину до 2915 у Рисну, односно 2.966 у Подгору (Црмница) који имају највећу годишњу суму падавина од свих осматраних мјеста. То је, као што се види, прилично широк распон. Узето по подручјима, најмању количину падавина има Улцињска општина, затим дио Приморја од Бара до Будве и Зетско-бјелопавлићка Равница. Крајина, Црмница, Ријека Црнојевића и подручје Рисан-Котор у Боки имају у просјеку од 2000—3000 мм годишње. Далеко највећи дио падавина у свим мјестима долази на јесење и зимске мјесеце. Прољећа су умјерено кишна док су лjeta изразито сушна. Разлике у годишњој суми падавина између појединих подручја и унутар ових долазе највише због разлика у количини падавина у кишној сезони, док је између количина лjetњих падавина разлика веома мала. Због тога мјеста са већом годишњом количином падавина практично немају никакво пре-

имућство са гледишта пољопривредне производње над онима са мањом количином.

Мјесеци јули и август добијају најмању количину падавина. Оба заједно свега 4 до 5% годишње суме. Њима се често придружују друга половина јуна и прва половина септембра те редовно преко љета имамо јаке суше. То је веома неповољно за ратарске па и за неке драгоцене воћарске културе (агруми), али лози не причињава много штете на иоле дубљим земљиштима. Насупрот томе, у годинама са сушним љетом, лоза, као што је познато, даје најквалитетније бербе. Баш овакав кишни режим, са изразито сушним љетима фаворизује винову лозу и неке друге културе (смоква, дуван), на свим пољопривредним подручјима на којима не постоје услови за наводњавање. То је један од главних разлога због којег виноградарству при рејонизацији пољопривредне производње у овој зони треба дати веома истакнуто мјесто.

Мјесец мај и прва половина јуна су обично кишни те уз одговарајуће температуре у том периоду постоје повољни услови за развиће гљивичних обољења на лози. С друге стране, у другој половини септембра обично почиње кишна сезона, те се са бербом редовно мора журити јер је већина гајених сората осјетљива на кише. Ипак, већина од њих на вријеме сазру.

Релативна влажност ваздуха. Као што се види из одговарајуће табеле, постоји прилично оштра, граница између љетње влажности ваздуха и влажности у осталим годишњим добима с једне, као и између љетње влажности на приморју и оне у Зетско-бјелопавлићкој Равници, с друге стране. Почев од јуна релативна влажност ваздуха брзо опада тако да у јулу и августу достигне најниже вриједности. У септембру и новембру заузима поново нормалну висину. Ово кретање релативне влажности ваздуха тијесно је условљено кретањем температура с једне, и распоредом падавина, с друге стране. У љетњим мјесецима када су температуре највеће (а самим тим ваздух у стању да прими много већу количину водене паре,) и када је киша најмање, нормално је и да ваздух буде најсувљи. У Приморју, а добрим дијелом и у крајевима поред Скадарског Језера, недостатак киша у љетњем периоду надокнађује се близином пространих водених маса, које с једне стране ублажавају љетње жеге, а с друге стално снабдевају ваздух новим количинама водене паре. То је основни разлог поменутих разликама у релативној ваздушној влаги ових крајева у току љета.

Сувљи ваздух до одређене границе, повољно дјелује на процес и саму брзину сазријевања грожђа. Са те стране у Зетско-бјелопавлићкој Равници постоје веома повољни услови за производњу раног стоног грожђа. Али, не ријетко, влажност ваздуха падне и знатно испод границе пожељне за пољопривредне културе. У Титограду је забјележена релативна влажност ваздуха

ПАДАВИНЕ

Мет. станица	Период	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сума
Улиць	1951—1958	157,6	155,5	99,3	63,5	90,7	41,2	20,1	27,2	88,4	111,8	166,4	130,5	1.130,9
Коде (Улиць)	1957—1958	161,7	131,9	152,4	134	212	40,1	24,1	38,8	101,5	240,3	203,2		1.457,4
Владимир	1957—1958	226,5	225,9	207,1	143,5	280,0	25,2	20,2	20,1	47,9	226,1	249,2	274,8	1.946,6
Бар	1949—1958	148,4	159,1	104,6	85,0	104,1	49,4	28,2	31,5	107,0	140,3	22,8	162,8	1.341,5
Буљарица	1956—1958	236,1	223,4	161,7	142,3	110,2	54,0	27,0	33,0	53,6	166,1	326,4	201,3	1.750,2
Будва	1949—1958	173,2	157,6	127,8	91,3	98,6	61,6	27,3	33,8	133,9	188,1	267,1	202,2	1.533,1
Котор	1923—1932	213	342	267	134	146	124	21	37	98	398	328	225	2.436
Тиват	1956—1958	170,8	190,8	163,6	132,8	123,5	75,9	33,1	30,9	97,4	145,3	277,2	229,5	1.662,5
Рисан	1956—1958	370,3	378,9	252,1	257,1	150,7	102,5	39,3	50,1	181,2	238,2	438,6	546,2	2.915,5
Херцегови	1949—1958	223,0	195,1	152,4	123,7	138,5	87,0	27,3	41,0	135,8	196,7	310	221,0	1.480,2
Ђураци	1956—1958	365,2	356,6	301,0	210,6	161,3	91,1	25,4	89,6	184,4	403,5	365,5	365,5	2.871,1
Лимљани	1956—1958	337,2	331,2	307,2	203,4	155,8	66,5	29,5	53,0	62,6	262,2	455,9	396,5	2.660,7
Вирпазар	1950—1958	311,6	367,6	238,0	139,5	109,3	69,5	29,0	29,1	154,5	300,6	391,5	384,1	2.524,4
Созица	1956—1958	284,1	276,3	287,1	173,7	157,3	68,5	23,7	52,1	60,3	297,3	403,7	274,8	2.267
Подгџ	1956—1958	367,3	439,1	341,5	177,1	151	119,8	24,6	42,3	74,4	288,2	495,4	412,1	2.966,3
Ријека Црнојевића	1951—1958	310,6	363,9	228,5	144,4	150,7	87,2	22,8	29,6	183,8	320,1	368,3	320,9	2.430,8
Голубовци	1956—1958	191,6	230,6	151,4	132,7	87,7	63,6	31,1	44,5	45,6	216,1	280,2	239,3	1.613,4
Титоград	1931—1940	149,8	168,4	144,1	90,6	97,9	53,7	37,3	47,8	113,0	235,0	209,4	213,2	1.560,3
Даниловград	1946—1955													
	1955—1958	246,3	310,1	144,3	117,7	99,3	73,5	50,5	47,2	107,9	276,2	277,7	295,4	2.040,4

од 39%, као апсолутни минимум. Међутим, због ових појава, које обично нијесу дугог трајања нијесу примјећене веће штете на лози.

СРЕДЊА МЈЕСЕЧНА РЕЛАТИВНА ВЛАЖНОСТ ВАЗДУХА

Мјесто и период	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. год.
Улцињ 1951—1958	74	73	67	71	76	71	78	66	71	72	72	70	71
Бар 1949—1958	67	69	65	70	74	71	69	69	72	70	70	69	70
Будва 1949—1958	70	73	68	73	74	70	66	67	73	75	75	73	72
Тиват 1946—1947	65	74	71	70	71	63	58	65	73	74	77	65	69
Херцегнови 1949—1958 (без 1951 и 1952)	66	68	65	66	70	69	63	61	68	73	74	72	68
Вирпазар 1950—1958 (без 1952 и 1955)	71	73	71	71	77	69	59	60	70	77	78	82	
Ријека Црнојевића 1951—1955	81	80	73	71	73	68	63	66	70	83	85	85	
Титоград 1931—1940 1946—1955	76	72	67	68	61	52	53	62	74	79	79	79	68
Даниловград 1955 и 1957—1958	69	72	59	63	55	55	54	63	75	77	77	75	

Инсолација. О трајању сунчевог сјаја располажемо подацима само са 5 мјеста: Улцињ, Бар, Будва, Херцегнови и Титоград и то за приморска мјеста у периоду 1956—1958, а за Титоград од 1952 до 1958 године. Овај елемент у најтјешњој вези са распоредом и количином падавина. У љетњим мјесецима, обзиром на малу облачност и велику дужину дана имамо највише сунца: од 1/3 до 1/4 годишње суме. Најниже вриједности имају фебруар и новембар при чему у фебруару долази до изражаја и мањи број дана. У цјелини посматрано, види се да је наша суптропска зона сунчанија од иједног другог краја Југославије. При томе се истиче Улцињ, са просјечном годишњом сумом од 2.647 часова сунчевог сјаја, од чега 2000 пада на период април—октобар. Овако дуго трајање сунчевог сјаја веома много утиче на квалитет виноградарских производа. Њему се има највише захвалити што су наше шире тако богате шећером.

И базен Скадарског Језера и Приморје обилују разним вјетровима од којих је сјевер (бура) свакако најизраженији и по

СРЕДЊА МЈЕСЕЧНА ИНСОЛАЦИЈА (ОСУНЧАВАЊЕ) У ЧАСОВИМА

МЈЕСТО	ПЕРИОД	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Прос. сума
Улцињ	1956—1958	132.8	88.8	192.0	187.8	268.7	311.9	369.3	356.5	278.8	223.2	107.9	129.2	2.647.2
Бар	1956—1958	128.8	84.4	154.1	176.2	254.8	295.2	368.4	350	271.5	226.6	95.4	113.8	2.520.7
Будва	1956—1958	110.1	74.7	156.9	151.6	231.7	293.3	343.5	321.3	240.8	197.4	87.2	93.8	2.302.9
Херцеговини	1956—1958	118.4	82.9	164.1	138.8	255.4	279.0	367.2	352.4	255.5	200.3	87.7	96.0	2.417.7
Титоград	1952—1958	104.7	91.1	181.8	200.8	242.2	295.6	370.4	332.4	261.5	180.2	113.7	113.7	2.446.6

јачини и по учесталости. Сва је срећа што се он јавља најчешће изван вегетационе сезоне, односно при њеном почетку и крају те не проузрокује значајније штете. Највише му је изложен Титоград са околином, а затим Бар док су погодним рељефом много мјеста од њега у потпуности или дјелимично заклоњена. Други по значају вјетар је југо (југ), који дува са мора, али такође претежно ван вегетационе сезоне или при њеном крају. Ујесен овај често утиче на завршетак вегетације јер знатно убрзава отпадање лишћа. Источњак (мурлан, левант) западњак (гарбин) и маестрал су мањег значаја. За виноградарство ниједан од тих вјетрова не претставља ограничавајући фактор те се у њихову природу и особеност нећемо упуштати. У Титограду се на отвореним положајима ипак препоручује постављање вјетрозаштитних појасева на правац сјеверног вјетра ради отклањања повремених штета.

Град није ријетка, али обично је локална појава. Захвата сразмјерно уска подручја. Од њега постоји опасност све од кретања лозе до бербе. Понекад отресе младе ластариће у самом кретању када су они веома крти као што је на примјер, учинио 22 априла ове године у дијелу Лимљана. Често се јавља крајем јула и првом половином августа. Тако је 1955 и 1958 године у то вријеме потпуно слистио стари сортиментски виноград на Крушевцу и дио винограда на Добру „Крушевац“.

Разматрајући климатске прилике са гледишта виноградарства, морамо повести рачуна и о другим пољопривредним културама, дајући им мјесто које им по њиховим захтјевима, односно према постојећим условима припада. Обзиром на сразмјерно велику оскудицу земљишта у зони тако благих зима као што је Црногорско Приморје, с њим се мора економично газдовати. Лоза ту мора дати предност агрумима, нару, и маслини гдје год ови могу ићи.

Фенолошка осматрања. У тијесној вези са климатским условима су почетак и ток појединих фенофаза у развићу лозе. Фенолошка осматрања дају нам могућност да са тог гледишта упоређујемо поједине виноградарске терене и различите сорте.

Вегетација најприје креће у Приморју јер су тамо у марту више температуре. Међутим, што се даље одмиче према средини и крају лета разлика у фенофазама је све мања. То можемо лијепо посматрати на приложеној табели о фенолошким опажањима на виновој лози.

Сорту вракац смо узели због тога јер је она једна од најзначајнијих наших сората, а с друге стране једино је она посматрана у свим виногорјима. Кретање лоза имамо прво у Бару, док Титоград касни читавих 8 дана. Међутим, већ у фази цветања разлика између Бара и Титограда је свега један дан. Вријеме

СРЕДЊИ ДАТУМИ ЗНАЧАЈНИЈИХ ФЕНОФАЗА ВИНОВЕ ЛОЗЕ ПО
МЈЕСТИМА ЗА СОРТУ ВРАНАЦ ЦРМНИЧКИ

Мјесто	Период осматрања	Кретање (настап 3—1 цм)	Пуно цвје- тање	Шарак	Зрење (берба)	Отпадање лишћа
Улцињ	1956—1958	26.4	25.5	17.7	27.8	26.11
Бар	1952—1957	9.4	30.5	23.7	6.9	
Петровац	1956—1958	17.4	1.6	20.7	19.9	
Рађановићи (ХМС)	1954—1957	24.4	10.6	28.7	14.9	
Тиват	1956—1958	15.4	4.6	21.7	15.9	6.11— 3.12
Каменари	1956—1958	19.4	5.6	29.7	7.9	15.11—20.11
Херцеговини	1956—1958	15.4	23.5	23.7	15.9	
Вирпазар (ХМС)	1951—1957	15.4	28.5	25.7	9.9	
Лимљани	1957—1958	22.4	1.6	25.7	12.9	
Бријеге	1956—1958	25.4	8.6	28.7	9.9	20.10— 5.12
Титоград	1953—1958	17.4	31.5	22.7	27.8	

шарка у Титограду је раније један дан него у Бару, а вријеме зрења читавих 9 дана.

Ова појава условљена је кретањем температуре, релативне влажности, инсолације и падавина. Између шарка и зрења Титоград добија већу топлотну суму, што уз већу ваздушну сушцу знатно убрзава процес зрења грожђа. Томе вјероватно доприносе и лакша, пјесковита земљишта око Титограда.

ГЕОЛОШКИ САСТАВ

Слично климатским приликама у јадранском дијелу Црне Горе постоје знатне варијације и у погледу њене геолошке грађе. На сразмјерно уском пространству сусрећу се слојеви различите старости и различитог поријекла. Брдовити дио сачињавају у првом реду кречњаци, а затим доломити и флишеви. Еруптивне стијене нађене су углавном само у Црмници и у Спичу.

Кречњаци се протежу цијелим Приморјем обухватајући Луштицу, Доњи Грбаљ, Врмац, Гребене изнад Залива, ловћенске падине, Паштровску Гору, Созину, Суторман, Лисињ, Вољуицу, Можуру, Бривску Гору и стране Румије све до Бојане. Мање-више они се спуштају све до мора. Међутим, између њих утиснут је појас флиша (еоцен), који се пружа од Суторине, преко Херцеговог, Зеленика и Баспића те прелази на околину Тивта и у Горњи Грбаљ гдје добија највеће пространство и допире до изнад Будве. Преко Паштровића појас флиша се прекида на више мјеста. Нај-

изразитији је између Св. Стевана и Петровца испод села Тудовића, а затим изнад Петровца (Крушевице). Од Куфина се наставља преко читавог Спича према Бару гдје има веће пространство. Флиш даље заузима доста мјеста у Печурицама, а затим с обје стране Можуре (Пистула, Колонза, Пелинковићи) да се настави према Владимиру и Сукобину гдје поново добија шире пространство.

Кречњаци сачињавају Бјеласицу и сва ободна брда око Црмнице и Крајине. Почев од Ријеке Ораоштице у Црмници, кречњаци претстављају мање-више компактну масу све до Ријеке Црнојевића и од ове до Загарача односно до равнице у доли-нама Зете и Мораче. Планински гребени са лијеве стране Зете и узвишења у самој равници (Маљат, Височица, Горица, Дајбабска Гора, итд.) као и долина Мораче и подручје од Биоча до албанске границе искључујући уски појас флиша такође су од кречњака.

Кроз Љешанску и Ријечку Нахију пружа се мјестимично прекидан појас доломита који се може пратити колским путем Ријека Црнојевића — Вирпазар. Он је најизразитији код Вирпазара (Мијела) а има га у више праваца кроз Црмницу (сјеверни и западни обод Бјеласице).

У Црмници се налази и сразмјерно велико флишно подручје које обухвата сва насеља са десне стране Ораоштице (Подгор, Брчели, Буковик, Сотонићи, Бољевићи, Лимљани). Оно је вјероватно у вези са одговарајућим појавама око Врела Угањских, Обзовице и Браића.

Друга појава флиша, нешто изолованија, пружа се од Витаковића преко Дола Пјешивачког према изворном дијелу Сушице (десне притоке Зете).

Са лијеве стране Зете пружа се сразмјерно узани појас флиша који иде од села Кунка, преко Планинице, Вражегрмаца, Виноћа, Рсојевића, Слатине, Мартинића, Црнаца, Стијене, Лопата, Равног Лаза и Марковића и наставља се са друге стране Мораче преко Златице, Врбице и Фундине. Овај појас највећу ширину има на дијелу Вражегрмаца и на простору од Мартинића до Марковића, а најужи на дијелу од Шобајића до Мартинића гдје је мјестимично откривен у ширинама од само неколико десетина метара. Појаве у подножју Маљта и сусједних брдашца и у Бјеловој, немају већи значај. Еоценски предео у долини Зете јасно се одржава својом јачом вегетацијом, многобројним изворима и врелима и веома развијеном агрикултуром (Бешић).

Сва наша поља и равнице, како она на Приморју тако и ова око Језера настала су од материјала, који је, посредством ледника или ледничких ријека, или, ријека и потока, чак и вјетрова пренијет и депонован у то подручје. Тај материјал је различитог састава зависно од грађе сливног подручја одговарајућих токова. процеси алувијације и делувијације још увијек су у нашим пољима активни те на многим мјестима имамо сасвим рецентне творевине.

Бјелопавлићка Равница, по Бешићу, није постала само рјечном ерозијом и акумулацијом. Њу је у периоду глацијације покривало језеро те знатан њен дио чине језерски и флувиоглацијални седименти. У то језеро са сјеверних и сјевероисточних висова уливале су се двије ледничке ријеке: Гостиљска преко Глизице и Јеленка и Радојевачко и Копиљска између Мартинаћа и Црнаца. Те ријеке наталожиле су силан материјал од кречњачког пијеска, шљунка и крупних облутака на свом ушћу у негдашње језеро и близу њега. Сада се у равници могу пратити понекад врло дуги правци спрудова као млазеви који уствари означавају правце разних токова и њихово повремено скретање.

Зетска Равница, по истом аутору, у свом сјеверном дијелу (Ђемовско Поље, Љешкопоље, Златица) засута је флувиоглацијалним шљунком и пијеском ријеке Мораче и Цијеве, а у јужном дилувијалним и рецентним језерским тазолима и еолским седиментима.

З Е М Љ И Ш Т Е

Како кречњаци, као што смо видјели, сачињавају матични супстрат већег дијела црногорске суптропске зоне нормално је што се ту најчешће сусрећемо са типовима земљишта који у условима медитеранске климе настају на кречњаку. То су прије свега црвенице, а у знатно мањој мјери и буавице. Простирање црвеница тачно се поклапа са поменутиим простирањем кречњака. Нарочито изражене облике сусрећемо на полуострву Луштици, Доњем Грбљу, Челобрду (Паштровићи), Малој и Великој Горани (Улцињска општина) Крајини, Шестанима на потезу Дупило — Комарно у Црници, у Прекорници, Љуботињу, Горњем и Доњем Цеклину, Љешанској Нахији, Команима, Загарачу, Богетићима, Биочу, Косору, Спињи и Скораћу. Нешто модификоване црвенице (смеђа приморска земљишта налазимо на флувиоглацијалним наносима у Зетско-бјелопавлићкој Равници и у подножју кречњачких брда цјелим ободом те равнице. — Буавице у зони винове лозе сусрећемо много рјеђе и у много мањем обиму. Најизразитија њихова појава је у Загарачу (Маленза) и у равници код Орје Луке, али их мјестимично можемо наћи мање-више свуда гдје се јављају црвенице.

По већини аутора црвенице су доста сиромашна глиновита земљишта која садрже мало хумуса и укупног азота, растворљивог калијума и фосфора. Искуство је пак показало да на њима веома добро успијевају винова лоза, смоква и дукан. Обрадиве површине са овим земљишним типом у брдовитом дијелу обично се не формирају на мјесту постанка, већ црвенице образоване на брдским падинама заједно са лишћем и хумусом бивају спрате у вртаче и остала улегнућа. Тај процес је нарочито изражен у подножју кречњачких брда, на прелазу у равницу гдје се често

образују моћни слојеви преталожених црвеница. Посредством интензивне обраде и ђубрења она су у околини Титограда претворена у веома продуктивна земљишта на којима нарочито добро успијева дуван (Момишићи — Толоши — Горица — Фармаци — Лекићи).

Буавице су по Н. Павићевићу јако трошно и растресито земљиште богато у хумусу и укупном азоту, а показују извјесно богатство и у растворљивом калијуму. Лоза се на њима веома добро понаша и даје обилне и квалитетне приносе. У Малензи има винограда који већ десетине година рађају без икакве обраде или ђубрења земљишта.

Винова лоза веома добро успијева и на доломитним тропинама које у Црмници називају „мулина“. Та земљишта слабо задржавају воду, али су прилично дубока и растресита те омогућују лози да дубље продре коријеновим системом и да из дубљих слојева црпи влагу и храну. На њима нарочито добро успијева сорта лисичина на свом коријену. По Бешпићу наши долимити су „подеснија подлога биљном свијету него кречњаци па је вегетација на њима бујнија“.

На подлози флиша настала су најчешће сива или сиво-смеђа земљишта која су производ физичко механичког распадања флиша. Она немају одређену структуру и припадају групи младих, генетских неразвијених земљишта као и делувијум и алувијум. На њима се развила најинтензивнија пољопривреда у нашој медитеранској зони. На флишу су мање-више сви барски маслињаци, црмнички и вражегрмски виногради и најбољи воћњаци. Земљишта на флишу су обично много влажнија од оних на кречњаку, што долази због мање пропусности и због мноштва извора и врела која се јављају у области флиша. У погледу плодности, дубине и физичких особина постоје огромне варијације. Има их веома дубоких, скелетоидних, пропусних и плодних, а на другој страни плитких, збијених, глиновитих који слабо одговарају за иједну културу. У Црмници су од флишних земљишта највише цијењене такозване „кременице“ у чијем скелету преовлађује кварц (кременица). То су обично дубока, пропусна земљишта, чија боја потсећа на браунизиране црвенице. На њима веома добро успијева лоза, смоква, трешња, луцерка, а мање-више и сви ратарски усјеви.

У стварању обрадивих земљишта на флишу огромну улогу одиграо је човек. Познати систем тераса који карактерише наше јадранско подручје, код нас је највише изражен баш на флишним теренима. Тераса има додуше и на кршу и у подручју доломита, али су на нашим кречњачким теренима много чешће природне творевине у којима су се образовале обрадиве површине. Израдња тераса, и такорећи стварање обрадивог земљишта је услов пољопривредне производње на нашим стрмим странама и најефикаснији начин којим се становништво ових крајева борило противу

веома изражених ерозионих процеса. Најљепше и највеће системе тераса налазимо у Црмници гдје су обухваћене читаве стране од делувијалних творевина при врху на око 400 м. до рјечног корита на око 50 м. (Брчели — Буковик). Те терасе и данас претстављају главне виноградарске положаје, јер се на свакој од њих, која није запуштена, поврх сувомеће налази ред лоза.

Велики значај и знатно пространство имају у овој зони алувијална и делувијална земљишта која су заједнички заступљена мање-више у свим пољима. При томе делувијални наноси доминирају у горњим и вишим дјеловима поља, на улазу водених токова, а алувијални у нижим дјеловима почев од морске, односно језерске обале. Нарочито моћне алувијуме налазимо у Доњој Зети. Делувијални и алувијални наноси у нижим пољима и равницама претстављају наше највредније пољопривредно земљиште. За културу винове лозе нарочито су погодни горњи дјелови тих поља на којима преовлађују пјесковити и шљунковити наноси. Мање значајне делувијуме налазимо долином Мораче узводно од Златице (на којима има лијепих винограда), испод Острога, ободом свих гребена који ограничавају нижи, жупни дио Црмнице, а такође и са приморске стране планина.

У Бјелопавлићкој Равници налазимо по Павићевићу на руда шумска земљишта која су по саставу сродна србијанским гајњачама, а које неки аутори тако и називају. Погодне су за гајење разноврсних култура, а ако су довољно оциједна и за винову лозу. У овој равници сусрећемо и подзоле на знатној површини нарочито с десне стране Зете у предјелу Косовог Луга, а и земљишта код којих је процес оподзољавања мање или више одмакао.

У околини Титограда (Ђемовско Поље) на грубом флувиоглацијалном наносу формиран је плитки слој земље која се одрвеничава. На већој површини шљунковити нанос слијепљен је у конгломерат чија се моћност може лијепо посматрати на профилима урезаних корита Мораче, Рибнице и Цијевне. Према Ситници и према Зети слој земљишта је нешто дубљи, а мјестимично у појединим депресијама („ћоље“) и прилично дубок. На бољим и дубљим подигнути су и подижу се велики виногради у оквиру Пољопривредног добра „Виноградар“ и „Крушевац“ и Задруге „13 јули“, али досадашњи резултати нијесу много охрабрујући. Поред Скадарског Језера, скоро читавом његовом равном обалом као и у Љешкопољском Лугу развила су се минерално барска земљишта, богата органским материјама и са мјестимичним појавама тресета. Са виноградарског гледишта ова земљишта могу бити интересантна само као извор органског материјала у оскудици стајског ђубрива за винограде у Зети и Љешкопољу.

Изузимајући дакле, подзоле и оподзољена земљишта Бјелопавлићке Равнице и Љешкопољског Луга, затим уски појас минерално-барских или заслањених земљишта и тежих алувијума по-

ред мора, језера или ријеке сва остала земљишта погодна су за винову лозу те она заједно са осталим културама којима та земљишта такође одговарају, може конкурисати за мјесто на њима.

ПОДЈЕЛА НА РЕЈОНЕ, ПОДРЕЈОНЕ И ВИНОГОРЈА

Посебан проблем рејонизације је подјела на рејоне и мање јединице и општи заједнички критеријум и терминологија за подјелу на односне јединице. У том погледу постоји прилично неслагање. Неки наши аутори усвајају подјелу на: рејоне, подрејоне и виногорја. Други тој подјели додају и виноградарске терене као најниже јединице (Аврамов—Перовић). Трећи не употребљавају израз виногорја већ виноградарска подручја (Јелска). Четврти не усвајају подјелу на подрејоне, итд.

За наше прилике, гдје орографски и климатски услови и земљиште знатно варирају и на сразмјерно малом простору, гдје постоји више етничких група које су прошле кроз различите историске услове, гдје се сортимент винове лозе добрим дијелом као посљедица тих фактора прилично разликује и гдје с друге стране постоје одређене сличности и цјеловитости може задовољити једино подјела на више јединица.

Стога сматрамо да је за нас најприкладнија подјела на: рејоне, подрејоне, виногорја и виноградарске терене јер она најбоље може одразити све сличности које се обухватају крупним и различитостима које намећу потребу подјеле на мање јединице. При томе, без већих претензија, дајемо наш предлог дефиниције тих јединица, а на бази којег се заснива наша подјела:

Виноградарски рејон је област која у грубом претставља одређену географску, климатску, геолошку и педолошку цјелину и која даје основне производе са неком заједничком општом особином (Пр. Јадрански рејон).

Подрејон је дио рејона који се одликује већом сличношћу еколошких услова и који у географском погледу претставља ближу цјелину. У рејонима гдје нема много хетерогености нема ни потребе за подјелу на подрејоне.

Виногорје је јединствено географско подручје са приближно истовјетним еколошким условима, карактеристичним сортиментом винове лозе и типичним основним производом.

Виноградарски терени су јединице које претстављају одређене потесе и положаје у оквиру једног виногорја, са истим сортиментом и производњом истог квалитета. Они се састоје из појединачних парцела винограда.

Радећи по том критеријуму виноградарско подручје Црне Горе убројили би у Јадрански виноградарски рејон који обухвата читав наш приморски појас од Соче до Војане, ограничен ланцем високих планина према копну. Тај рејон се протеже на цијелом подручју на коме се јаче осјећа утицај медитеранске, односно њеног посебног типа јадранске климе, обухватајући и виногра-

дарско подручје Херцеговине гдје јадранска клима долином Неретве најдубље продира у копно. Сразмјерно благе зиме и сунчана жарка, љета, обиље падавина током позне јесени, зиме и раног прољећа и оскудица у љетњим мјесецима су општа, заједничка обиљежја ове климе. Крш као матична стијена и црвенице као тип земљишта, уз мања отступања, су веома карактеристични за овај рејон. Но, и поред ових и других сличности има и прилично разлика нарочито у појединим климатским чиниоцима, док су земљишне разлике знатно мање. Тако, на примјер, постоје знатне разлике у топлотној суми, температурним екстремима, количини падавина па и у њеном распореду, а затим вјетровима итд. Исто тако постоје битне разлике у погледу сортимента и у погледу основног производа — вина која, с друге стране, сва припадају типу јужних вина, јако обојених, богатих алкохолом, танином и екстратом, а сиромашних у киселинама. То намеће подјелу овог рејона на низ подрејона.

Након теренског испитивања и проучавања климатолошких података постало нам је сасвим јасно да наше Приморје претставља засебну веома оштро ограничену географску цјелину са битним разликама у еколошким условима, сортименту, типу производње, начину узгоја и прераде од другог такође географски јасно ограниченог подручја које гравитира Скадарском Језеру. С друге стране, уочили смо битне разлике у оквиру једног и другог подручја нарочито у погледу сортимента, система узгоја и особина вина да би се она могла дефинисати као јединствена виногорја, како је то раније било уобичајено. Зато смо предложили подјелу виноградарског дијела Црне Горе на два подрејона: Црногорско Приморје и подручје Скадарског Језера. Као што је поменуто, Јеласка је прихватио наш предлог. Међутим, приликом каснијих дискусија нарочито у оквиру редакције „Наше пољопривреде“ поводом рада М. Реџића: „Прилог за реонизацију воћарске производње у јадранском рејону Црне Горе“ стали смо на гледиште да би за подручје које гравитира Језеру, а које се различито називало најчешће Зетско-бјелопавлићка Равница или подручје најбоље одговарао назив: „Базен Скадарског Језера“, јер он подразумијева све крајеве који гравитирају према Језеру што није био случај са раније употребљаваним терминима. На нашу сугестију аутор поменутог чланка прихватио је тај назив те се он као такав у пољопривредној рејонизацији први пут појављује. Према томе, наше виноградарство дијелило би се на два подрејона: Црногорско Приморје и Базен Скадарског Језера.

ПОДРЕЈОН: ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ

Обухвата читаво наше Приморје, од границе према Хрватској и Херцеговини до Бојане и границе према Албанији, одвајајући се од унутрашњости копно вијенцем приморских планина

система Орјен — Ловћен — Румија. То је сразмјерно уски појас поред мора, претежно на планинским странама мањег или већег нагиба. Нешто шири и равнији је од Улциња до Бојане, гдје се налазе Улцињско и Владимирско Поље. Обухвата такође Суторинско, Кутско, Грбаљско, Мрчево, Будванско, Буљаричко, Барско и Мркојевићко Поље. У тим пољима му је главни земљишни фонд, али не и главнина виноградарства.

То је наше најјужније приморско подручје са најблажом климом и најразвијенијом субтропском културном и спонтаном вегетацијом. Усљед тога земљишни фонд овог подручја претставља посебну вриједност, јер је ареал субтропских култура, нарочито агрума, у нашој земљи веома ограничен. Виногради се налазе претежно на нагибима, а има их нешто и у пољима, нарочито Суторинском, Кутском и Тиватском.

Читавом обалом расуте су пјешчане плаже веома погодне за љетњи одмор. То, уз повољне климатске прилике, чини овај крај посебно атрактивним те је туризам веома значајна привредна грана са веома повољном перспективом. Број становника на Приморју у љетњој сезони се удвостручи. Довршењем бољих саобраћајних веза (Аеродром Тиват, Јадранска магистрала, Лука Бар, пруга Бар — Титогорад, и у перспективи ауто-пут Београд — Петровац чија је изградња у току, цијело подручје постаће много доступније, а подизањем низа нових угоститељских објеката угодније за боравак. На ове моменте указујемо јер сматрамо да су од посебног значаја при одређивању како будућег сортимента винове лозе за ово подручје тако и начина коришћења земљишта, врста и сортимента других воћарских и повртарско-ратарских култура. Производња би се до максимума морала оријентисати на задовољење сезонских потреба јер локална потрошња већ од половине септембра нагло пада.

С друге стране, климатске прилике овог подрејона будући много повољније него игдје друго у нашој земљи упућују на рану производњу свих култура. Разно поврће, јагоде, трешње, грожђе и сво друго воће доспијева овдје раније но у другим крајевима, те има знатно повољнији положај на тржишту. То се још више може потенцирати одговарајућим избором сората. Најраније и ране сорте грожђа доспјевају овдје баш у јеку туристичке сезоне: јул—август, када је потрошња највећа и када тржиште оскудјева у воћу.

Рани производи из овог подрејона, кад би имали значајнији обим, уз побољшане везе, били би од великог интереса и за наше највеће потрошачке центре. Искуства која су у том погледу стечена у Македонији, Херцеговини и Средњој Далмацији могла би добро послужити произвођачима овог краја.

Узимајући у обзир поменуте околности као и садашње стање и структуру виноградарства у којем је учешће стоних сората веома ниско, сматрамо да би у будућим засадима тежиште тре-

бало да буде на стоним сортама, а у оквиру ових на сортама са добом сазријевања у периоду јули-август. Ту би ушле најраније сорте као што су јулски мускат, а затим ране као што је црвени чауш, краљица винограда, шасле, бијели чауш и др. У новије вријеме у неким земљама (Италија) све више долази до изражаја сорта кардинал која се поред раностасности и доброг квалитета одликује ванредно високим приносима те би свакако требало са њом покушати и код нас. Од сората које сазријевају средином сезоне, треба дати мјесто мускат Хамбургу, мускат Италији и Афуз Алију, а од касних сората разаклији и Ђириткињи. У подрејону као цјелини требало би се оријентисати на два винарска пункта: један у Боки, а други у Улцињској општини. У Боки већ постојећа структура винограда, као и постојеће традиције и навике потрошача уз повољне терене упућују на сразмјерно веће учешће винских сората. У околини Улциња данас практично нема производње вина, јер су стари виногради у пропадању, а постоје повољни услови и знатне површине погодне за нове засаде. Даље ширење винских сората у Петровцу и околини по нашем мишљењу и поред одличног квалитета вина са тог подручја не би било оправдано. На овом дијелу Приморја земљишни фонд је јако оскудан те би га требало најрационалније користити, а производњу оријентисати на задовољење тржишта у сезони. С друге стране, ово подручје је већ повезано веома добром везом са Црмницом (жељезница, аутопут) гдје се предвиђа веће учешће винских сората и модеран винарски подрум те ће снабдијевање вином бити обезбијеђено. Поред тога, виногради који се подижу у Сутомору предвиђају извјесно учешће винских сората са оријентацијом на прераду у Црмничком подруму.

О сортименту и процентуалном учешћу може се детаљније говорити само у оквиру виногорја.

Начин коришћења земљишта и структура ораничних површина указује на претежно природни карактер пољопривредне производње овога подручја.

И у овом крају који се одликује посебним климатским приликама највеће обрадиве површине су под житима као и у нашем главном житородном подручју. Међутим, свака рационална рејонизација искључила би овдје или свела на најмању мјеру производњу жита, јер она скоро редовно страдају од суше. Приноси су у просјеку веома ниски и обично не наплате ни сам уложени рад. Међутим, лоза и неке воћне врсте (смоква, маслина) много боље подносе сушу те би земљиште много више давало кад би се користило као виноград и воћњак. Стога би на овом подручју требало мијењати начин коришћења земљишта у правцу смањења површина под њивама, а повећања винограда и воћњака. Исто тако, требало би мијењати и структуру њивских површина форсирајући поврће, памук и крмно биље као основу мљечног сточарства.

НАЧИН КОРИШЋЕЊА ПОВРШИНА У ПОДРЕОНУ ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ (ПО СТАТИСТИЧКИМ ПО-
ДАЦИМА) У ХЕКТЕРИМА

Општина	Оранисте баште	Бовњасти	Виноград	Ливаде	Обрађивана површина	Пашњаци	Трест саре	Пољовина, земљиште	Шумско земљиште	Продум, површина	Непољовно земљиште	Укупно
Улцињ	4.103	541	28	1.257	5.929	5.882	178	11.989	8.134	20.123	5.368	25.491
Бар	2.052	1.074	24	187	3.337	9.577	1	12.915	7.468	20.383	3.531	23.914
Будва	972	412	41	92	1.517	6.256	49	7.822	3.772	11.594	580	12.174
Тиват	532	573	71	44	1.220	1.516	63	2.799	1.571	4.370	237	4.607
Херцеговини	863	935	166	484	2.448	12.284	2	14.784	7.364	22.098	1.449	23.547
Котор	1.652	500	54	223	2.729	12.614	1	15.344	5.195	30.539	3.003	33.542
	10.174	4.035	384	2.587	17.180	48.129	294	65.603	33.504	109.107	14.168	123.275

СТРУКТУРА ЊИВСКИХ (ОРАНИЧНИХ) ПОВРШИНА У ПОДРЕЈОНУ
ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ (ПО СТАТИСТИЧКИМ ПОДАЦИМА
— У ХЕКТРИМА —

Ред. бр.	ОПШТИНА	Жита	Индустр. биље	Поврл. биље (са кром.)	Сточно биље	Расадници воњаци и др.	Утари	Необрађене оранице и баице
1	Улцињ	2.886	26	554	89	1	—	547
2	Бар	1.506	30	294	173	2	—	47
3	Будва	615	2	174	48	—	37	96
4	Тиват	29	—	70	7	12	10	404
5	Херцегнови	197	2	275	62	—	11	316
6	Котор	509	20	447	259	1	116	300
		5.742	80	1.814	638	16	174	1.710

Овај подрејон подијелили смо на три виногорја: Бокешко, Будванско-Барско и Улцињско. Свако од њих претставља одређену географску цјелину, прилично јединствени сортимент, начин узгоја лозе и употребе грожђа, односно квалитет вина.

Границе виногорја обично нијесу оштре, већ се многа обиљежја једног могу наћи и у другом виногорју, нарочито у њиховим граничним дјеловима. Међутим, њихови централни дјелови међусобно се прилично јасно разликују и у њима карактеристике виногорја долазе до пуног изражаја.

Бокешко виногорје обухвата крајеве око Бококоторског Залива, укључујући и Грбаљ. Ту спадају општине: Херцегнови, са најпознатијим виноградарским теренима у Суторини, Кутима и дуж обале Баошићи — Бијела — Каменари. 2. Котор, са главним виноградарским теренима на подручју Горњег Грбља, Пријераде — Шипчићи, Ластве (нови виногради) и села Загоре у Доњем Грбљу. 3. Тиват са главним виноградарским теренима у Тиватском Пољу, Тивту, Ластви, Кртолама и Љуштици.

ПОВРШИНА ПОД ВИНОГРАДИМА У БОКЕШКОМ ВИНОГОРЈУ ПО
КАТАСТАРСКИМ ОПШТИНАМА

Ред. бр.	Катастарска општина	Површина виногра- да ха	Ред. бр.	Катастарска општина	Површина виногра- да ха
1	Бабунци	32	8	Јошица	11.76
2	Баошић	5.05	9	Камено	12.82
3	Бијела	25.16	10	Крушевице Бијелске	9.64
4	Бргули	0.77			
5	Ђеновићи	7.62	11	Крушевице Херцегновске	65.17
6	Ђурић	0.32			
7	Херцегнови	—	12	Кумбор	18.43

Ред. бр.	Катастарска општина	Површина виногра- да ха	Ред. бр.	Катастарска општина	Површина виногра- да ха
13	Кути	22.35	42	Наљежићи	4.97
14	Мојдеж	5.30	43	Ораховац	0.02
15	Мокрине	4.00	44	Пелиново	2.10
16	Мркови	1.34	45	Пераст	—
17	Поди	1.31	46	Побрђе	2.17
18	Радованић	2.55	47	Пријеради	4.69
19	Раљишевина	1.02	48	Прчањ	2.76
20	Росе	0.48	49	Рисан	0.27
21	Сасовић	0.71	50	Сутвара	3.60
22	Суторина	33.02	51	Стрп	—
23	Топла	5.48	52	Столив	0.70
24	Требесин	3.91	53	Шишић	4.85
25	Убли	—	54	Шкаљари	0.08
26	Забрђе	0.98	55	Шпиљари	—
27	Дуб	1.53	56	Вишњево	2.24
28	Доброта	0.33	57	Врановићи	1.70
29	Главати	1.14	58	Загори	3.57
30	Главатичићи	2.70	59	Богдашић	3.38
31	Горовић	2.83	60	Богошић	0.27
32	Кавач	5.09	61	Ђурашевићи	20.64
33	Котор	—	62	Гошић	4.68
34	Колари	1.06	63	Крашић	1.06
35	Костајница	0.19	64	Ластва — доња	6.57
36	Кримовица	0.26	65	Ластва — Горањ	0.76
37	Кубаси	0.73	66	Лепетане	0.78
38	Ластва		67	Миловић	2.22
	Грбаљска	3.29	68	Мрчевац	12.97
39	Лешевићи	0.82	69	Никовић	1.63
40	Морињ	0.56	70	Радовићи	2.02
41	Муо	0.09	71	Тиват	12.27
				УКУПНО	289.64

Некада је овдје виноградарство било много више развијено. инг. В. Поробићу причали су стари, а и данас причају мјештани, да се у Суторини некада није имао гдје коњ везати осим за чокот. Другим ријечима читава површина је била под виноградама. Трагови тих старих винограда на многим мјестима су и данас сасвим јасни. Сада су тамо виногради прилично ријетки, а нових се код приватника мало подиже. Слично стање је било и у Тиватском Пољу и обалом (Ђеновићи — Вериге). У Грбљу је преовладао родни хибрид. Једино се још држе села Загора и Вишњево која имају више домаће лозе но читав остали Доњи Грбаљ и донекле Пријеради, Шишићи, Наљежићи и Мирац, села

у подножју ловћенских падина. Ово виногорје карактеришу квантитетне винске сорте кадарун и плавка које сачињавају 90% сортимента. Изузетак претставља село Загора гдје је више заступљена кратошија. Друга карактеристика је мноштво сората заступљених са само неколико чокота. Те сорте набављали су и доносили у првом реду бокешки поморци, приликом путовања по медитеранском подручју. Стоне сорте веома су мало заступљене, свега око 2%. Црвена криваја преовлађује на дијелу Херцегнови —Суторина, али за цијело виногорје не би се могло дати преимућство једној сорти. Од винских сората пробан је црмнички вранац, кратошија и плавац мали, али ниједна од њих није успјела да заузме видније мјесто. Вранцу се пребацује осјетљивост на пламењачу на нижим положајима, кратошији и плавцу малом слаба родност у односу на кадарун и плавку.

Каменари (ориг.)

Ипак су неки узгајачи сасвим задовољни вранцем (Беговић, Бјелица, Марић) нарочито ако је на мало вишим и промајнијим положајима. Стари Загорани (Саво Марић) причају да је тамо кратошија стара лоза, али да су је сада потиснуле плавка и сурац (кадарун) за чије вино кажу да је „блато“ у односу на кратошију. Пољопривредно добро Херцегнови има засад жилавке и вранца који је добро успио, али се он налази на специфичном положају и земљишту уздигнутом, оциједном и промајном те се овдје постигнути резултати не могу сматрати мјеродавним за цијело виногорје.

Многе стоне сорте су пробане и већина од њих дала је задовољавајуће резултате. Ту спадају јулски мускат, Мадлен Анже-

вен, пасле, краљица винограда, мускат Хамбург, александриски мускат, Афуз Али и многе друге. Пољопривредно добро у Херцеговном посљедњих година је посадило винограде са тим сортама. Неки Бокељи, љубитељи грожђа, имали су и праве сортиментске винограде (Симо Секуловић — Каменари, Илија Бјелица — Гиват, Нико Беговић — Луштица и др.).

Некалемљених винограда још увијек има бар трећина, али они све више пропадају. Калемљена лоза и лозне подлоге набављене су са разних страна, а употребљаване су и разне подлоге, али највише: Aramon x Rupestris Ganzen бр. 1 Riparia x rupestris 3909 и Schwarzmann; Rupestris di Lot (монтикола), а затим Riparia portalis а пред рат и Teleki 8. В. Пољопривредно добро Херцеговни има највише винограда на Kobegu и он је тамо показао задовољавајуће резултате како у односу на земљиште тако и на употребљаване домаће сорте. Di Lot по исказима виноградара добро подноси сушу што је овдје сасвим могућно, обзиром на дубоку и пропусну здравицу. Насупрот томе, Teleski 8 В показао се знатно осјетљивијим. Иначе нијесмо наишли да се пропадање неког винограда приписивало употребијеној подлози.

На основу фенолошких осматрања дошло се до закључка да је у Боки зрење грожђа у просјеку нешто касније него рецимо у Улцињу, Петровцу или околини Титограда.

Загора — Доњи Грбаљ (ориг.)

Квалитет појединих винских сората види се из наведене табеле:

ПРОСЈЕЧНИ САСТАВ ШИРА У БОКЕШКОМ ВНОГОРЈУ

Ред. бр.	СОРТА	Године испитивања	Шећера		Киселине (у винској)	
			бр. проба	гр/1	бр. проба	гр/1
1	Кадарун	1953—1958	55	195	44	6,70
2	Плавка	1953—1958	54	221	46	6,68
3	Жижак	1953—1958 (без 1954)	15	269	6	6,71
4	Далм. плавац	1953—1955	11	207	8	7,60
5	Жилавка	1953—1957 (без 1956)	14	228	11	7,11
6	Вранац	1953—1957	18	218	16	6,47
7	Кратошија	1953—1957	7	286	5	8,40

Кратошија и овдје показује висок садржај шећера и киселине, а одмах иза ње долази бијела сорта жижак од које се у неким мјестима Боке (Бијела) прави десертно вино типа прошек. На треће мјесто долази жилавка, а иза ње плавка па тек онда вранац. Међутим, узорци су узимани углавном са младог засада Добра Херцегови. Вранац би вјероватно и овдје имао сличан састав као и у осталим виногорјима.

С новим виноградима може се на обрадивом земљишту брдовитог подручја ићи скоро неограничено, али се може захватити и знатан број поља која се и онако данас веома екстензивно користе. На брдовитим положајима преимућство треба дати винским сортама, а у равници стоним. У цјелини ово виногорје требало би да има око 60% винских и 40% стоних сората. Родне хибриде требало би свакако избацити.

У новим засадима много више треба дати мјеста квалитетним винским сортама вранац, плавац мали, кратошија и жилавка. Њихове мане свакако би мање дошле до изражаја у условима интензивније производње. Својим квалитетом оне би знатно утицале на поправку вина у Боки. Уз њих би дошле сорте плавка за црна и жижак за бијела вина. Квантитетне сорте остале би само у већ постојећим виноградима.

У оквиру стоних сорти на положајима окренутим према југу, са лакшим земљиштем преимућство треба дати најранијим сортама на челу са јулским мускатом (20%). Краљица винограда (око 20%) могла би учествовати и на овим положајима, а и у плантажним засадима у пољима. Мускат Хамбург, Мускат Италија и Афуз. Али (све око 50%) као и остале сорте (око 10%) садиле би се искључиво на бољим земљиштима, а у првом реду у плантажним засадима у пољима. Међу остале сорте дошле би разаклија, криваја, евентуално кардинал и друге.

Водећа подлога у плантажним засадама засада би остао Kober 5 BB, уз Di Lot. На нагибима водећа подлога био би Di Lot уз комбинације Riparia x Rupestris. Врло је вјероватно да ће у будућности водећа мјеста заузети нека подлога у оквиру комбинација Rupestris x Berlandieri и обрнуто, као на примјер, Richter 110, Paulsen 779 и др., јер су са њима у сличним условима постигнути веома добри резултати.

Виногради би требало да заузму бар 15% обрадивих површина овог виногорја. То би претежно биле површине на нагибима и горњи дјелови поља. Површине под виноградима повећали би се са 300 ха, колико сад овдје има, на око 1.000 ха, а то би свакако био значајан успјех у начину коришћења земљишта и интензификацији пољопривредне производње овога краја.

БУДВАНСКО — БАРСКО ВИНОГОРЈЕ

Границе овог виногорја протезале би се вододјелницом између Будванског и Мрчевог Поља, ослањајући се на планинско залеђе ланца Ловћен—Румија мјестимично до висине од 6—700 м., обухватајући село Брајиће, непосредно се додирујући са црмничким виногорјем на планинским превојима Пресејка изнад Спича и Суторман изнад Зубаца и Туђемила, допирући до Печурица, гдје би прелазило у улцињско виногорје. Оно захвата највећи дио Општина Будва и Бар. Главни центар овог виногорја чине Паштровићи са Петровцем и Буљарицом гдје је пред рат засађено више добрих винограда. По неки бољи виноград може се наћи и у околини Будве, у Маинама, Спичу и селима око Бара, али у цјелини узето виноградарство је у тим мјестима веома много назадовало. Карактеристична сорта овог виногорја је јапудак, која је у неким мјестима изразито доминантна и чини скоро 100% сортимената (Туђемиле). То је бијела, родна сорта, нешто каснијег сазријевања, која даје прилично добро вино. Од црних сората у старим засадама преовлађује кратошија, а у новијим вранац (обје са око 30%) који се између два рата највише цијенио и ширио. Поред њих око 20% заузима лисичина и друге ружичасте сорте. Иначе и на овом подручју има мноштво сората, нарочито у Бару и околним селима (Зупци) које су доношене највише из Грче и Турске куда су мјештани ишли да раде. Од њих су неке, нарочито стоне, прилично цијењене. Таква је, напр., ђириткиња, веома касна стона сорта, отпорна на јесење кише, а доброг квалитета, или црвени чауш, рана сорта, која доспијева одмах послје јулског муската.

И у ово виногорје увођене су посљедње деценије пред рат познате квалитетне стоне сорте. Митар Радановић у Петровцу и Марко Греговић у Буљарици имају праве мале сортиментске засаде. Њихова искуства са овим сортама могу веома корисно послужити при одређивању будућег сортимента. Досада су се добро

показале: јулски муска Мадлен Анжевен, мускат Хамбург, Афуз Али, Алфонс Лавале и др.). Шасле нијесу дале најбоље резултате.

На Тополици су се веома добро показали предратни и поратни засади вранца, кратошије и лисичине. Из тих винограда добијена су одлична црна вина која нијесу уступала најбољим црмничким винима. Међутим, у Паштровићима су мишљења о вранцу подвојена. Неки га сматрају веома добром лозом и препоручју га, а други налазе да није довољно родан, да је осјетљив на болести и да га грожђани мољац прилично штети.

У погледу времена зрења Петровац има извјесно преимућство над Баром (Тополица). То вјероватно долази због повољнијег положаја и лакшег земљишта. Петровац има извјесна преимућства и над осталим осматраним приморским мјестима.

Испитивањем шире утврђено је да кратошија у овом виногорју стоји нешто испред вранца, а обје ове сорте знатно испред осталих.

Виноградарски положаји код Петровца (ориг.)

Родни хибриди заступљени су највише у Барском пољу, а нешто више их има и у Мишићима (Спич).

Некада је и у овом виногорју било знатно више винограда. Прича се да је сјеверозападно од Тополице на мјесту Жукотрлица било мало пристаниште гдје се утоваривало вино из Шушања и околине, а лјесма каже да је Бар производио „добро уље, боље вино“.

ПРОСЈЕЧАН САСТАВ ШИРА У БУДВАНСКО-БАРСКОМ ВИНОГОРЈУ
ПО СОРТАМА И ВИНОГРАДАРСКИМ ТЕРЕНИМА

Ред. бр.	СОРТА	Виногра- дарски терен	Година испити- вања	Шећера		Киселине	
				бр. проб.	гр/1	бр. проб.	гр/1
1	Кратошија	Тополица—Бар	1953—1958 (без 55 и 56)	8	275	8	8,04
		Петровац	1955 и 1958	3	243	3	5,94
2	Вранац	Тополица	1953—1957	12	255	12	6,05
		Петровац	1955—1957	4	259	4	5,47
3	Лисичина	Тополица	1953—1958	11	220	11	5,47
		Петровац	1956—1958	4	231	4	4,79
4	Јапуџак	Тополица	1955—1958	7	209	7	5,84
		Петровац	1955—1958	8	202	8	5,60
		Будва	1957—1958	2	194	2	4,99

Подаци о садашњем коришћењу земљишта показују да је производња за кућне потребе доминантна. Изузетак чине прилично велике површине под маслињацима, наслеђене од веома старих времена. Међутим, и оне се сасвим екстензивно одржавају. Овдје постоје само два подручја на којима се виноградарство не би смјело форсирати: барско и донекле буљарично поље.

ПОДАЦИ О ПОВРШИНАМА ВИНОГРАДА ПО КАТАСТАРСКИМ
ОПШТИНАМА

Ред. број	Катастарска површина	Површина винограда	Ред. број	Катастарска површина	Површина винограда
1	Будва	5.22	19	Новосеље	1.46
2	Маини — Доњи	0.42	20	Пржно	1.26
3	Маини — Горњи	0.84	21	Подбабац	0.11
4	Побори — Доњи	3.95	22	Петровац	7.55
5	Побори — Горњи	0.35	23	Св. Стеван	—
6	Пријевор	1.75	24	Тудоровић	0.68
7	Подстрог	2.75	25	Врба	0.50
8	Бечићи	0.90	26	Спич	5.57
9	Влизикуће	0.52	27	Туђемили	0.81
10	Буљарица	6.18	28	Зупци	2.53
11	Челобрдо	1.41	29	Турчини	—
12	Добновић	—	30	Стари Бар	0.73
13	Дробнић	0.12	31	Нови Бар	7.53
14	Бенаши	0.19	32	Томба	1.09
15	Калуђерац	3.100	33	Барутула	0.14
16	Катуи	0.72	34	Заљево	0.04
17	Крстац	0.46	35	Добра Вода	0.77
18	Куљаче	0.71			
				Укупно	60.36

Њихова површина износи 810 хектара. Но то не значи да и у њима извјесне шљунковитије површине не би требало употријебити за винограде, нарочито за производњу стоног грожђа. Све остале површине, искључујући мале оазе поред извора (Заљево, Брца) које треба резервисати за агруме и поврће, долазе првенствено у обзир за маслину, смокву и винову лозу. Маслина би заузимала најниже дјелове падина, а смоква и лоза средње. Многе данашње шикаре у околини Бара и Сутомора могле би послужити као одлични положаји за винограде и воћњаке. Код Сутомора се већ реализује један такав пројекат претварања шикара у винограде.

У цјелини узето, површине под виноградима овдје би требало повећати бар на 10% обрадивих површина и то претежно на рачун њива, а мањим дијелом на рачун ливада и пашњака.

Обзиром да се овдје ради о подручју које је сразмјерно оскудно у земљишту, с једне и које је централни и најинтересантнији дио нашег приморског туризма с друге стране, мишљења смо да би у њему требало форсирати стоне сорте са добом сазријевања у јулу и августу. У септембру и онако има на претек грожђа. Вино се у туристичкој приморској сезони мало троши, али би потребне количине увијек биле осигуране у Црмници. Због тога предлажемо да сортни однос у новим виноградима за ово виногорје буде 60 : 40 у корист стоних сората.

У оквиру стоних сората водеће мјесто имали би: јулски мускат и краљица винограда, бијели и црвени чауш, а затим Мускат Хамбург, мускат Италија, Афуз Али и Алфонс Лавале, а једва 10% би отпало на сасвим позне сорте: Бириткиња, Разаклија, Криваја. У оквиру винских сорти однос би био такође 80 : 20 у корист сорти за црна вина. Вранац би заузимао 50%, кратошија 30%, жилавка и јапудак 20%. Прерада грожђа из овог виногорја била би оријентисана на подрум у Црмници.

Калемљење лозе овдје је доста ријетко те је искуство веома мало. На тополици се добро показао Kober 5 ВВ и Di Lot. За прво вријеме морала би се оријентисати на ове подлоге, нарочито за дубља земљишта. За плича и посушнија земљишта требало би пробати подлоге које су отпорније на сушу: разне комбинације, *Berlandijeri x Rupestris* (Richter 110, Paulsen 779, Ruggeri 140 итд.).

УЛЦИЊСКО ВИНОГОРЈЕ

Обухватило би подручје садашње Општине Улцињ и Печурице из Општине Бар. Границе овог виногорја ишле би помеђу Печурице и Добре Воде, пењући се уз падине Румије и њених огранка, обухватајући Међуреч и све планинске стране до висине од око 600 метара и допирући тако до албанске границе.

Ријека Бојана и државна граница према Албанији оивичавале би ово виногорје са источне и југоисточне стране.

Главни виноградарски терен овог виногорја је сам Улцињ са ближом околином, а основна садашња карактеристика виноградарства је крајња екстензивност, запуштеност и назадовање, насупрот веома повољним еколошким условима за ову пољопривредну грану. Ово је свакако у виноградарском погледу најзаосталији крај југословенског приморја, а садашње доба период у коме је виногадарство пало на најнижи ниво за посљедњих неколико вјекова. Пад ових крајева под Турску и продирање исламске вјероисповијести претстављали су свакако озбиљан ударац виноградарству у овим крајевима. Појава гљивичних обољења осамдесетих и двадесетих година прошлог вијека углавном је довршила ликвидацију ранијих, старих винограда, чији се трагови у многим мјестима још и данас јасно могу разазнати. У мјесту Горана на извјесним парцелама које је већ захватила шума, лијепо се виде банкови и редови негдашњег винограда, а многи мјештани још имају старе винске судове (бадњеви и бачве) које сад употребљавају за друге сврхе (смјештај жита ис.). Међутим, већ одмах послје ослобођења Улциња скоро паралелно са појавом гљивичних болести и пропадањем старих винограда, почиње поновни процват виноградарства у Улцињу и ближој околини. По ослобођењу, је, наиме, извршено насељавање породица из старе Црне Горе, од којих су многе биле из виноградарских крајева, те су са собом понијеле сорте гајене у завичају и пренијеле виноградарске навике. На добијеном земљишту обично је свака од тих породица подизала виноград, бирајући за њега земљиште на брежуљцима и стрминама које нијесу биле погодне за њиве. Тако су настали чувени виногради на Црвеном Бријегу, Пињешу, Ђерану, и самом Улцињу, и околним Кодрама који се у погледу интензитета гајења и примјењиване агротехнике нијесу разликовале од винограда у Црмници и Ријечкој Нахији. Сортименту из старог завичаја придодате су интересантније сорте из мјеста, међу којима прво мјесто заузима Задримка, црна винска сорта прилично доброг квалитета. У то вријеме је само Др. Петковић на Кодрама код Улциња засадио виноград од преко 100.000 чокота. Стари мјештани се још сјећају гозбе која је била приређена пошто је засађен стохиљадити чокот. А садња је настављена и послје тога. До посљедњег рата ови су се виногради добро одржавали, а подизани су и нови. Међутим, рат је изазвао прекретницу, једно због пустошења које је донио, а друго што га је пратило продирање филоксере. Послје рата многи виногради су скроз запуштени, а тај процес и даље траје. Њему се једино супротстављају тенденције за подизање винограда на социјалистичком сектору које су прилично јаке јер су и услови веома повољни. У садашњим условима то је практично једини могући пут за поновни развој ове гране у улцињском виногорју.

Код старосједелаца је виноградарство, уколико га и има, крајње екстензивно. Правог винограда нигдје се не може наћи. У Печурицама и Салчу још има и по неки ред лоза а мјестимично се може наићи на неког ко прска виноград противу пламењаче. Иначе, преовлађују појединачни чокоти око њива и поред кућа који су обично подигнути на неко дрво. Лоза се не прска, не супорише, а понегдје чак и не орезује. (Франскањела код Бојане). Разумљиво је да у таквим условима нешто рода може бити само у изузетно повољним годинама без пламењаче и пепелнице.

Катастарски подаци о начину коришћења земљишта приказани по катастарским општинама пружају нам јасну претставу о стању виноградарства, а једновремено дају нам увид у расположиви земљишни фонд. Све површине, изузев главнине Улцињског и Владимирског Поља дошле би у обзир за виноградарство. Ту долазе и сразмјерно веће равне површине каква је, напр., Мркојевићко и, нарочито, Горанско Поље гдје не постоје услови за наводњавање те ратарске културе редовно подбаце у приносу.

ПОВРШИНА ПОД ВИНОГРАДИМА У УЛЦИЊСКОМ ВИНОГОРЈУ ПО КАТАСТАРСКИМ ОПШТИНАМА

Ред. број	Катастарска општина	Површина винограда	Ред. број	Катастарска општина	Површина винограда
1	Печурице	0.89	20	Штодра	0.15
2	Куње	0.31	21	Фраскањел	—
3	Веље село	0.94	22	Шас	—
4	Дабезићи	1.16	23	Клезна	0.92
5	Мала Горана	0.14	24	Улцињ	13.89
6	Велика Горана	0.19	25	Братица	0.32
7	Пелинковићи	0.50	26	Коломза	0.49
8	Пинчићи	0.8	27	Салч	2.24
9	Гурза	0.16	28	Круте	1.11
10	Владимир	1.69	29	Круче	0.36
11	Међуреч	0.72	30	Пистула	4.50
12	Лесковац	—	31	Зогање	1.02
13	Круте	0.12	32	Бриска Гора	0.26
14	Миде	0.60	33	Дарза	0.15
15	Бојка	—	34	Св. Ђорђе	0.42
16	Распиш	0.24	35	Реч	1.36
17	Кравари	0.87	36	Горњи Штој	0.54
18	Сукобин	0.06	37	Доњи Штој	0.7
19	Лисна Бори	0.06	38	Улцињско Поље	0.10
				Укупно	37.35

Воћњаци би свакако заузели већу површину него и виногради, али маслина — смоква — бадем и лоза требало би да буду водеће културе на свим ненаводњаваним, стрмим површинама, а на равнијим пратили би их трешња, вишња и крушка. Ако бисмо

узели да би виноградима требало обухватити само 10% обрадивих површина онда би то износило око 600 ха, а то би претстављало велики преокрет према интензивирању пољопривредне производње у овом крају. Има и прилично пашњачких и шуских површина које се могу привести култури и употријебити за винограде или воћњаке. Такве су, напр., Мандре код Валданоса, Сук Душка изнад Зогања, Сутјел код Бојане и друге. Исто тако за виноградарство би одлично послужили прибрежни пољски дјелови. Покушај са виноградима на пјесковитом појасу дуж мора у Штоју није успио, али није утврђено због чега.

Круте — Улцињско виноградје (ориг.)

Калемљених винограда у овом виноградју нема. Тек претпрошле године Земљорадничка задруга Улцињ засадила је један хектар стоних сората на подлози Kobeg 5 ВВ. Према томе, нема никаквих искустава са подлогама. Обзиром на прилично дубоко земљиште овдје би могло доћи у обзир Kobeg 5 ВВ и Di Lot, а такође треба пробати раније поменуте подлоге отпорне на сушу.

У сортименту су црне винске сорте изразито доминантне: Кратошија (Кардаши), Задримка и Вранац су скоро равномјерно заступљене. Поред њих има прилично и лисичине (велтнуш) и разних бијелих сората, али све оне скупа не чине више од 10% сортимента. Од стоних сората разаклија (Разаги) је доминантна, а поред ње се у Печурицама прилично цијени сорта Мушкаћела. То је бијела сорта средње крупних бобица, збијених гроздова,

пријатног укуса, коју нијесмо нашли нигдје друго. Има и других сората мањег значаја и распрострањености: валу Казанца, ружибрад, лопушача, челиц и др.

Родни хибриди шире се и у овом виногорју јер они редовно рађају и не страдају много од пламењаче. Скоро свако домаћинство има по неки чокот.

Испитивање шире вршено је у много скромнијим размјерама него у другим виногорјима. Резултати су приказани у табели.

ПРОСЈЕЧАН САСТАВ ШИРЕ У УЛЦИЊСКОМ ВИНОГОРЈУ

Ред. бр.	СОРТА	Година испитивања	Шећер		Киселина	
			бр. проба	гр/1	бр. проба	гр/1
1	Задримка	1955—1956	6	234	2	4.87
2	Кратошија	1955—1956	5	229	1	5.81
3	Вранац	1955—1956	3	222	1	4.87

Напомена: киселина је утврђивана само 1956 године.

Фенолошки подаци такође су мање поуздани, јер није било погодних засада за осматрање. Ипак се може закључити да поједини локалитети у овом виногорју имају веома повољне услове за производњу раног стоног грожђа.

Обзиром на прилично велике површине које овдје долазе у обзир за виноградарство, повољне услове за производњу стоног грожђа, развој туризма, одличне положаје за квалитетне винске сорте и досадашња искуства, требало би упоредо форсирати винске и стоне сорте, у односу 50 : 50%. У оквиру винских сората вранац би био водећа са око 50% а кратошија и задримка би биле заступљене са 30, односно 20%. У оквиру стоних сората, ране би биле заступљене са 60%, а средње и касне са 40%. У оквиру раних треба обухватити јулски мускат, чауш бијели и црвени и краљицу винограда као главне сорте, од средњих Хамбург, Италију и Афуз Али, а од касних Разаклију и Ђиригкињу.

ПОДРЕЈОН: БАЗЕН СКАДАРСКОГ ЈЕЗЕРА

Овај подрејон је планинским ланцем географски сасвим јасно одвојен од Приморја. Са свих других страна такође је ограничен планинским вијенцима изузев дијела према Језуру гдје прелази у еколошки посве слично подручје Албаније. Кад не би постојало границе овај подрејон би вјероватно био шири и допирао би даље, од Скадра.

У пољопривредном погледу овај подрејон је веома интересант. Он додуше не долази у обзир за гајење на мраз осјетљивих субтропских култура као што су агруми, па чак ни за маслине, али у њему веома добро успијева смоква, шипак, јапан-

НАЧИН КОРИШЋЕЊА ПОВРШИНА У ПОДРЕЈОНУ БАЗЕНА СКАДАРСКОГ ЈЕЗЕРА (ПО СТАТИСТИЧКИМ ПОДАЦИМА) — У ХЕТРИМА

Општина	Оранице и баште	Воњаци	Виногради	Ливаде	Обрад. површ.	Пашњаци	Тресет	Пољ. површ.	Шумско земљ.	Продук. површ.	Непољ. земљ.	Укупно
Р. Црнојевића	920	3	75	623	1.621	2.562	1.025	5.208	8.293	13.501	6.933	20.434
Цетиње	1.223	14	20	371	1.628	19.763	—	21.391	26.766	48.157	22.403	70.560
Вирпазар	2.072	187	114	438	2.811	7.144	1	9.956	9.328	19.784	16.070	35.854
Титоград	7.699	253	420	9.508	17.862	50.304	1.245	69.411	42.466	111.877	36.866	148.763
Даниловград	2.760	280	97	3.838	6.975	10.573	—	17.548	15.768	33.316	17.200	50.516
	14.674	737	726	14.778	30.897	90.346	2.271	123.514	102.121	226.635	99.492	326.127

ска јабука и друге мање осјетљивије врсте. С друге стране ратарске површине долазе у обзир за производњу памука и дувана, а Зета и Бјелопавлићка Равница поред поврћа долазе у обзир и за производњу жита.

Изузимајући крајеве са муслиманским живљем, доње дјелове пријезерских поља и већи дио Бјелопавлићке Равнице, сва остала подручја имају прилично развијено виноградарство и у свима њима винова лоза има високу цијену. Главни виноградарски центари су Црмница, Рваши, Друшићи, Метеризи, Бери, Дољани, Загарач, Вражегрмци. Посљедњих година тежиште и центар виноградарства преноси се на ближу околину Титограда гдје су подигнути, и још се подижу, виноградни великим површинама, али без нужног агротехничког минимума, што их може довести до брзог пропадања.

Општине Вирпазар, Ријека Црнојевића, — Титоград и Даниловград скоро у цјелини би спадале у овај подрејон, а поред њих и извјесни мањи дјелови општина Цетиње и Никшић.

СТРУКТУРА ЊИВСКИХ (ОРАНИЧНИХ) ПОВРШИНА У ПОДРЕЈОНУ
ВАЗЕН СКАДАРСКОГ ЈЕЗЕРА (ПО СТАТИСТИЧКИМ ПОДАЦИМА — У ХЕКТАРИМА —

Ред. бр.	Општина	Жита	Индустр. биље	Повртно биље (са кром-пиром)	Сточно биље	Расадници воћњаци и др.	Угари	Необрађене оранице и баш.
1	Р. Црнојевића	563	2	97	69	—	—	189
2	Цетиње	695	1	393	129	—	—	5
3	Вирпазар	1.279	150	359	72	—	—	272
4	Титоград	5.399	390	1.375	497	1	33	4
5	Даниловград	1.665	100	618	334	7	35	1
Укупно:		9.601	643	2.842	1.101	8	68	471

Садашња структура земљишта, као што се види, оријентисана је на њиве и ливаде као екстензивни облик коришћења. До рата се овдје главна борба водила да се произведе доста кукуруза за прехрану породице и нерадо се њивица заузимала нечим другим, осим житом. Због тога је и главнина винограда засађивана у појединачним редовима око њива да не заузима посебну површину. Послије рата сеоско становништво се осуло на разне стране, а и оно што је остало више тражи и налази изворе прихода ван пољопривреде, те прелази на веома екстензиван начин коришћења земљишта. То је још увијек случај чак и на подручјима на којима су изведене хидромелиорације.

За сортимент овог подрејона карактеристични су разни типови сорте кратошија. Виноградарска производња оријентисана је скоро искључиво на црна вина од којих је карактеристични

претставник црмничко црно. Бијело вино се производи у веома ограниченим размјерама и то само у Берима у Дољанима. Од стоних сорти једино долази до изражаја Разаклија и у знатно мањој мјери Бијели чауш (Петровско).

У погледу еколошких услова постоји велика разноликост која долази због различите надморске висине појединих положаја, експозиције, заклоњености, особина земљишта и добрим дијелом од тога зависних микроклиматских варирања. Због такве разноликости у овом подрејону постоје повољни услови како за винско тако и за стоно грозђе, почев од најранијег па до најкаснијег.

Овај подрејон већ има модеран подрум код Титограда а у припрему је подизање другог у Црмници. Обзиром на квалитет вина сасвим је нормално да се сортимент више оријентише на винске сорте него у приморским крајевима.

Подјела на виногорја овдје је прилично компликована. Једино Црмница претставља јесно органичено и карактеристично виногорје. Остала имају многа заједничка обиљежја или се између сличних подручја нађу друга, различита. Зато је практично немогућно наћи подјелу без недостатака. Мишљења смо да би ипак најбоље одговарала подјела на сљедећа виногорја: Црмничко, Ријечно и Титоградско (Љешанска Нахија, Комани, Загарач, Љешкопоље, Дољани, Горња Зета, Бјелопавлићка Равница, Пипери, Кучи, Вражегрмци).

ЦРМНИЧКО ВИНОГОРЈЕ

Виноградарство је у Црмници од давнина веома цијењена пољопривредна грана и основни извор новчаних прихода претежног броја пољопривредних домаћинстава. У току и последије рата почело је да и тамо назадује, како због напада филоксере, тако и због смањења активне радне снаге на селу и низа других фактора. Поред Црмнице, — овим виногорјем обухватили смо Шестане и Крајину иако је тамо виноградарство слабо развијено и далеко екстензивније него у Црмници, а такође и села Грађане и Радомир из Општине Ријека Црнојевића, која овамо гравитирају. Главни виноградарски центри овог виногорја су села Годиње, Сотонићи, Глухи До, Мачуге, Бријеге, Доња Подгор, Лимљани и Бољевићи. Сада се веома истакнути центар виноградарства формира у Горњем дијелу Црмничког Поља у коме пољ. добро „Црмнички виногради“ подиже плантажни виноград на површини од око 60 хектара.

Подаци о коришћењу земљишта у овом виногорју дају мање-више исту слику као и у другим виногорјима. Њиве и на њима жита доминирају, док виногради, а нарочито воћњаци, заузимају скромне површине.

Прије појаве пламењаче и оидијума било је много више винове лозе. О томе свједоче многобројне напуштене терасе, којих има, готово у свим селима, а нарочито у Брчелима гдје се пр-

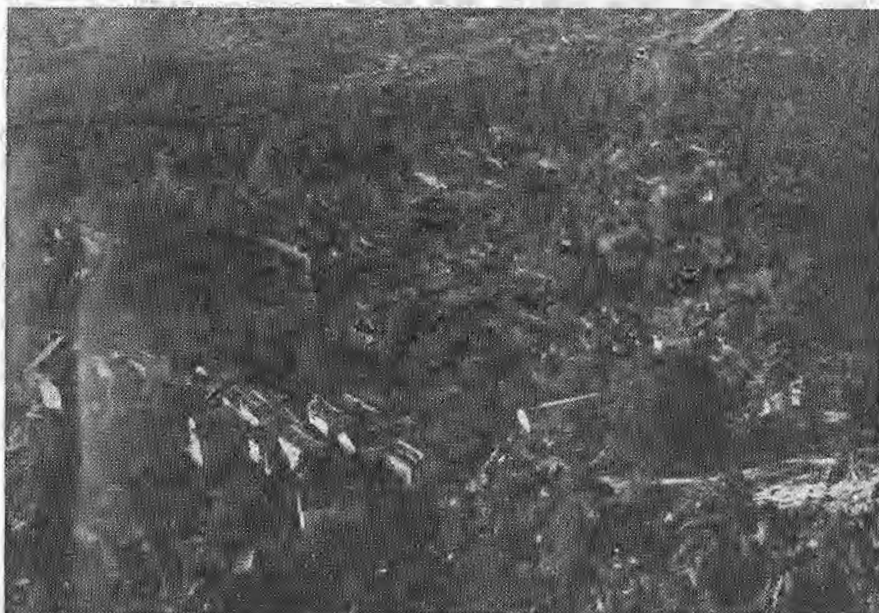

Годиње (ориг.)

Ред. бр.	Катастарска општина	Површина винограда ха	Ред. бр.	Катастарска општина	Површина винограда ха
1	Грађани	5.24	13	Годиње	18.77
2	Утрг	0.33	14	Сотонићи	7.98
3	Овточих	1.22	15	Буковик	3.22
4	Томићи	1.33	16	Глухи До	9.21
5	Брчели	4.34	17	Лимљани	9.32
6	Вријеге	2.48	18	Вољевићи	11.02
7	Дупило	2.45	19	Сеоца	5.82
8	Папратнице	0.98	20	Крњице	0.63
9	Кочарно	0.37	21	Арбнеш	0.27
10	Трново	0.07	22	Остос	0.09
11	Грахово	2.85	23	Мартићи	0.18
12	Вирпазар	0.50	24	Коштањица	—
Укупно:					88.67

жају почев испод саме планине Расоватац па све до ријеке Ораоптице. Земљишта су претежно виноградарска и воћарска у смислу класичне подјеле. Само Црмничко и Ораховско Поље, и то

њихови средњи и доњи дјелови, дошли би у обзир за њивску производњу, а мање површине поред многобројних извора, и дуж горњег и средњег тока ријеке Ораоштице за производњу поврћа.

Бријеге — Црмница (Ориг.)

Правих винограда у чистом засаду нешто више има само у Годињама. У свим осталим мјестима преовлађује једноредна култура поврих сувомеђе која подзиђује терасу, те лоза практично не захвата посебну површину, јер се цијела њива користи за ратарске културе. Код таквог стања веома је тешко процијенити површину под виновом лозом. Ако би се ишло на процјену преко броја чокота онда би требало посебно рачунати чокоте из чистих засада. Лозама које су у једном реду крајем њиве практично стоји на расподжењу читава њива као хранидбени простор и оне је уствари користе што се и те како одражава на родност. Многи од постојећих засада су веома стари и нико не зна кад су сађени. Како је око 95% некалемљена лоза, филуксера која се појавила тек после рата, све више напредује и уништава засаде.

Карактеристична сорта овог виногорја је вранац који заузима око 40% сортимента. Уствари, ово је једино виногорје у којем он доминира и једино у којем је заступљен у већој мјери. То је у правом смислу црмничка сорта. Друга, сорта скоро једнако значајна, је Кратошија. Из чињенице да она изразито доминира у свим засадима старијим од 60—70 година, да чини често 90%

сортимента у осталим виногорјима овог подрејона и да је у приморском и старијим засадама раширенија, могло би се закључити да је она главна, а вјероватно и најстарија црногорска сорта. Обје ове сорте заједно дају наше највише цијењено и познато црмничко црно вино. Оне изван Црне Горе, осим можда у сортиментским и огледним засадама нигдје нијесу заступљене, те претстављају наш аутохтони и оригинални материјал за производњу црног вина високог квалитета. Аутор сматра да је најстарија и најраширенија калифорниска винска сорта Зинфандел

Вранац (ориг.)

индетична са нашом кратошијом. Њено поријекло иначе није утврђено те је веома вјероватно да потиче из ових крајева, гдје су је наши исељеници могли пренијети.

Досадашња ампелографска испитивања ових сората и њихови морфолошки описи обично су непотпуни. Међу њима је свакако најбољи опис у Стојановићевом „Новом виноградарству“ иако ни он није потпун. Булић је опис дао на бази послатог му материјала, како се код нас често мијешају називи, није чудо што се подаци које он даје не подударају. Уосталом, и он сам наводи тешкоће које је притом имао. Кратак опис ових сората, који је вриједан пажње, нађен је у архивској грађи Цетињског архива и објављен је у „Нашој пољопривреди“ бр. 1, 4, 5 и 6/56, а дали су га тадашњи обласни економи Петар Војводић и Мило Вујовић године 1905, вјероватно на молбу познатог француског ампелографа Viale који се обратио црногорској влади. Аутор припрема посебан рад на бази опсежнијих ампелографских испитивања вранаца и кратошије гдје ће покушати да систематизује прилично велики број типова унутар тих сората, нарочито унутар кратошије.

Поред вранаца и кратошије значајније мјесто у садашњем сортименту заузима лисичина, сорта која је по многим особинама слична пловдини. Она заједно са разним ружицама и бијелим сортама учествује у сортименту са око 20%.

Стоне сорте су сразмјерно мало заступљене, једва 2% и то углавном преко Разаклије, као старе домаће сорте. Многи напреднији виноградири уносили су квалитетне стоне сорте од којих су неке (Афуз Али) показале добре резултате. Исто тако још за

ПРОСЈЕЧАН САСТАВ ШИРЕ У ЦРМНИЧКОМ ВИНОГОРЈУ

Ред. бр.	Сорта	Год. испит.	Шећера		Киселине	
			бр. проба	гр/1	бр. проба	гр/1
1	Вранац	1955—1958	86	233	58	7,60
2	Кратошија	1955—1958	51	244	35	9,11
3	Лисичина	1955—1958	49	213	15	6,61

вријеме старе Црне Горе уношене су познате француске винске сорте, али ниједна од њих није била запажена ни прихваћена од виноградача. Од подлога употребљаване су: Portalis, Di Lot 3309, Svarcman, Teleki 8 B, Kober и разне друге. Досада ниједна од употребљаваних подлога није показала ни неке нарочите предности, а ни недостатке. Међутим, у том погледу није било систематских запажања.

Испитивањем шире утврђено је да кратошија садржи више шећера и киселине него вранац, а овај више но остале сорте. У цјелини узето шире дају добру основу за квалитетна вина.

Доба зрења и остале фазе у развоју лозе се осјетно разликују између Годиња као најнижег виноградарског терена и оста-

лих села на вишим положајима. Виногради у селу Бријеге касне, напр., читавих десетак дана за Годињима.

У Црмничком и Ораховском Пољу око 200 хектара предвиђа се за винограде, а око 100 хектара за воћњаке. То би износило око 30% укупне површине ових поља. На осталим површинама под виноградима и воћњацима требало би да буде бар 50% површина док би се остатак користио првенствено за производњу сточне хране (луцерка, грахорица), а малим дијелом и за поврће. То би било пожељна структура коришћења земљишта. Производња жита избацила би се са свих површина на нагибима, а задржала само производња хибридног кукуруза у пољима.

Рејонизацијом би се, дакле, предвиђело за винограде укупно око 700 хектара. Обзиром да је Црмница наше еминентно винарско подручје, учешће винских сората требало би овдје да буде знатно веће него на Приморју. Сматрамо да би овдје довољно било 20% стоних сората. У оквиру винских сората предвиђеле бе се искључиво сорте за црна вина и то вранац и кратошија са по 45% и 10% висококвалитетних црних сората као што су Каберне Франк и црни бургундац. Од стоних сората у жупним положајима као што је ободно подручје Црмничког Поља поред Бољевића и Лимљана форсирале би се најраније и ране сорте (јулски мускат и краљица винограда), а на другим положајима квалитетне сорте II и IV епохе сазријевања, укључивши ту Афуз-Али, разаклију и њириткињу.

Основна подлога на свим дубљим земљиштима засада би био Kober 5 ВВ уз Di Lot и комбинације Riparia-Rupestris.

РИЈЕЧКО ВИНОГОРЈЕ

Ово виногорје има доста сличности са сусједним Титоградским виногорјем у погледу сортимента и еколошких услова, нарочито земљишних. Ово је наше најизразитије карсно виноградарско подручје са црвеницом као основним типом земљишта Ријечко виногорје обухвата Општину Ријека Црнојевића изузев катастарске општине Грађани која је као што је поменуто увршћена у Црмничко виногорје. Њему припадају катастарске општине Штитари, Ђеновићи и Добрско Село из Општине Цетиње. Главни виногадарски центри су села Рваши и Друшићи, а по површини винограда истичу се и Метеризи и Љуботињ. Као и у осталим виногорјима обрадиво земљиште се највећим процентом користи за ратарску производњу, а у оквиру ње за производњу кукуруза и пшенице те све што је у том погледу речено за друга, важи и за ово виногорје. Према катастарским подацима површине под виноградима у појединим катастарским општинама крећу се овако:

У катастарској општини Рваши има 120, а у општини Друшићи 80 хектара њиве, уз 33, односно 31 хектар ливада. Вино-

гради, дакле, не заузимају ни пуних 10% обрадивог земљишта, у овим за виноградарство посебно повољним мјестима гдје су земљиште и клима, веома погодни за винограде и воћњаке.

Рваши (ориг.)

Ред. бр.	Катастарска општина	Површина ха	Ред. бр.	Катастарска општина	Површина
1	Добрско Село	6.46	7	Дујево	6.06
2	Штитари	8.99	8	Р. Црнојевића	2.94
3	Ђиновићи	5.38	9	Метеризи	19.65
4	Цеклин	5.91	10	Рваши	15.85
5	Љуботињ I	10.50	11	Друшићи	11.30
6	Љуботињ II	3.39	12	Жабљак	4.09
Укупно					100.61

Изразито водећа сорта у овом виногорју је кратошија која је заступљена са више типова називаних кратошија, средњи, вранац, вранчина, рехуљача. Ње има око 95%. Осталих 5% су разне волуине, лисичине и бијеле, а нешто мало и стоне сорте. Прави, црмнички вранац, може се наћи ту и тамо, али нигдје у већим обиму и обично се мање цијени од кратошије. Испитивањем шире утврђено је да кратошија има веома висок проценат шећера и сразмјерно висок садржај киселине, обзиром да се ради о јужном, топлом подручју гдје обично киселине има довољно.

Од стоних сората заступљене су разаклија и чауш. Понеки виноградар има и других стоних сората, али у мањој мјери него у Приморју и Црмници. Задруга Ријека Црнојевића засадила је код Ријеке мањи виноград раних стоних сората, али он тек ове године ступа на род.

Просјечан састав пире у Ријечком виногорју (виноградарски терени Рваша и Друшића)

Ред. бр.	Сорта	Год. испитив.	Шећера		Киселине	
			бр. проба	гр/1	бр. проба	гр/1
1	Кратошија	1953—1958	64	268	40	9.02
2	Вранац	1956—1958	10	248	10	6.56

Према фенолошким осматрањима могло би се закључити да су поједини локалитети у овом виногорју веома повољни за узгој раног стоног грожђа.

Горњи Цеклин (ориг.)

Искуства са подлогама нема. Међутим, то је веома актуелан проблем јер је филоксера већ захватила централни дио овог виногорја.

Основни производ овог виногорја, узето у цјелини је, лозова ракија, а не вино, Цеклинска ракија је у Црној Гори пандан црмничком вину и веома је цијењена. Вина су у већем обиму производе само у нижим селима (Рваши — Друшићи — Бобија).

Виногради би требало да заузму око 20% обрадивих површина. Ову културу треба много више форсирати у селима поред Језера и на нижим положајима до надморске висине која би отприлике одговарала Кошћелама. У тим мјестима винским сортама требало би дати изразито водеће мјесто и оријентисати се на производњу вина. На вишим положајима :Љуботињ, Цеклин, Доброско Село итд., требало би ићи са већим учешћем стоног грожђа и тамо покушати са раним сортама као што је краљица винограда која ће имати довољно топлоте да добро сазри.

У цјелини узето, учешће винских сората износило би 80%, а стоних 20%. У оквиру високих сората на кратошију би отпало 80% док би на вранац црмнички дошло 20%, ради поправке боје винима од кратошије.

ТИТОГРАДСКО ВИНОГОРЈЕ

Ово виногорје обухватало би виноградарске крајеве општина Титоград и Даниловград као и катастарске општине Повија, Богетићи, Дреновштица и Милојевићи, из Општине Никшић.

Оно заузима Зетску и Бјелопавлићку Равницу, уску долину Мораче као и све брдске положаје око њих. Постоје елементи по којима би ово подручје требало подијелити на више виногорја: љешанско, команско, загарачко, титоградско, вражегрмско, кучко и др. Разноликост виноградарства у тим крајевима је прилично велика. Она се не би исцрпила ни детаљнијом подјелом. Но, с друге стране, она није толика да се не би могла премостити и ући у оквире јединственог виногорја.

Сагласно поменутиим разноликостима које говоре за детаљнију подјелу постоји више виноградарских центара. То су Брежине, Лијешње и Гољемади за Лешанску Нахију, Рунице за Комане, Маленза за Загарац, Бери и Дољани за ближу околину Титограда (а сада и Доња Горица у оквиру које су виногради Пољопривредног добра „Крушевац“, Јеленак и Лалевићи за Бјелопавлићку Равницу, Миокусовићи, Баре Шумановића и Шобајићи за Вражегрмце. Као што се види из изложених катастарских података површина под виноградима најмања је у катастарским општинама Бјелопавлићке Равнице, изузев Јеленка гдје су засађени нови задружни виногради. Насупрот томе, у зетским катастарским општинама постоје прилично велике површине под виноградима, али се ту ради скоро искључиво о хибридној лози.

ПОВРШИНЕ ПОД ВИНОГРАДИМА ПО КАТАСТАРСКИМ
ОПШТИНАМА У ТИТОГРАДСКОМ ВИНОГОРЈУ

Ред. бр.	Катастарска општина	Површина ха	Ред. бр.	Катастарска општина	Површина ха
1	Бандићи	8.43	37	Фармаци	6.33
2	Баре	11.65	38	Лијешње	9.16
3	Бријестово I	0.58	39	Гољемади	10.18
4	Врела	7.76	40	Брежине	6.29
5	Главица	0.49	41	Дајбабе	2.17
6	Грлић	0.21	42	Врбица	3.77
7	Даниловград	1.48	43	Фундена	3.62
8	Доњи Загарач	7.41	44	Гаврин	2.30
9	Загорак	0.34	45	Медун	5.94
10	Јастреб	3.32	46	Биоче	3.73
11	Јеленакј	8.14	47	Мрке	3.20
12	Косић	1.08	48	Црнци	2.68
13	Кујава	0.90	49	Стањевић Рупа	1.08
14	Мартинићи	3.21	50	Церовице	1.01
15	Ново Село	1.26	51	Ђурковићи	4.49
16	Пажићи	0.77	52	Ботун	3.33
17	Подглавице	0.53	53	Грбавци	5.95
18	Поткрај	0.13	54	Матагужи	8.51
19	Слап	1.79	55	Голубовци	16.41
20	Спуж	1.88	56	Гостиљ	42.26
21	Ђурилац	0.23	57	Врковци	15.27
22	Грбе	0.11	58	Врањ	4.33
23	Горица	0.99	59	Тузи	1.18
24	Титоград	5.86	60	Диноша	2.86
25	Маслине	16.79	61	Вуксан Јакић	3.02
26	Дољани	10.47	62	Убли	27.73
27	Веље Брдо	2.04	63	Хоти	4.51
28	Дражевина	4.12	64	Груда	2.49
29	Градац	12.72	65	Клопот	
30	Буроњи	5.75	66	Белев Бријег	0.31
31	Проговићи	3.05	67	Близна	1.59
32	Балочи	6.85	68	Ријека	0.35
33	Толоши	5.37	69	Повија	5.00
34	Бери	23.09	70	Милојевићи	1.00
35	Доња Горица	51.75	71	Дреноштица	2.10
36	Доњи Кокоти	2.69	72	Богетићи	1.20
				Укупно	428.59

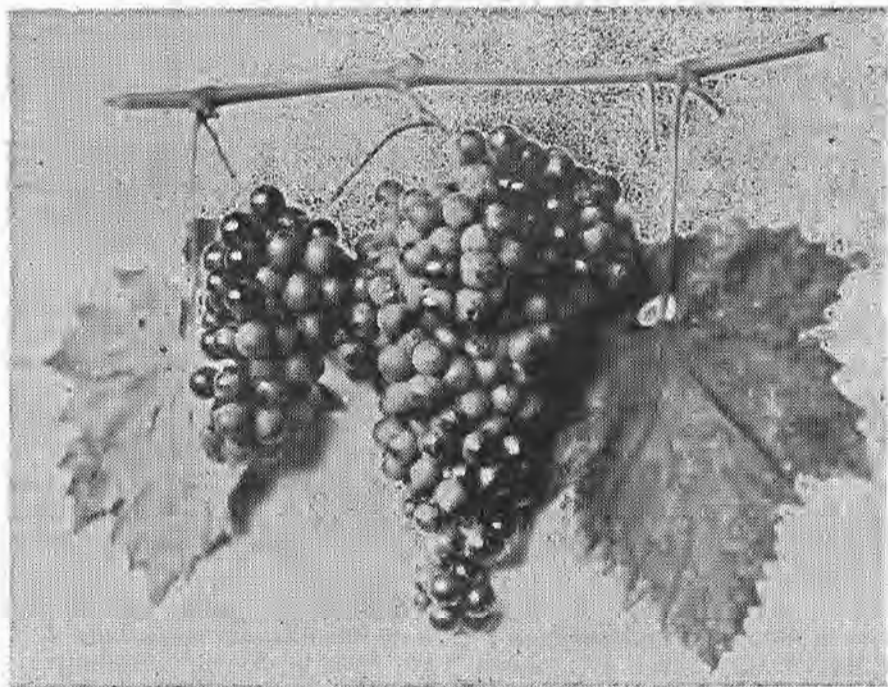
Ови подаци су већ прилично застарјели у односу на садашње стање јер су засађени нови виногради у оквиру Пољопривредног добра „Виноградар“ у Зети (око 120 ха), „Крушевац“ (око 30 ха), Задруге „13 јул“ у Љешкопољу (око 20 ха) као и Задруга у Јеленку (око 30 ха).

Старих винограда у чистој култури највише има у Берима и Дољанима. Нови, поратни виногради на социјалистичком сектору сви су у чистој култури, са проширеним међуредним размацима и жичаним наслонима. Калемљена лоза сађена је искључиво на социјалистичком сектору. Филоксеру још није поуздано утврђена у овом виногорју.

Многи засади у околини Титограда (Дољани) су веома стари тако да нико од савременика не зна кад су сађени, па чак нијесу знали ни њихови очеви. Такви стари засади обично мало рађају, али дају веома квалитетне производе.

Некада је виноградарство било много развијеније. У вријеме ослобођења Подгорице од Турика (тј. прије 80 година) под виноградима је била читава површина од града до Дољана. У Зети постоје запуштене површине чији је назив у вези са лозом (виноградине исл.) Само је некада постојала изрека: „Замлат зобање, Рутош пиће, а Балијача биће“, из чега се може закључити да су комплекси са тим именом били под лозом.

Главна сорта овог виногорја је кратошија која и овдје има више типова различито називаних (кратошија-честозглобница, вранац-вранчина у Љешанској Нахији, врањ и љутица у Загарачу, црна крста и црна лоза у Вражегрмцима, црни крстач, црна

Вранчина — тип Кратошије (ориг.)

крстача у Дољанима, црно виноградарско и горска лоза у Берима). Проучавање и диференцирање тих типова је још у току. Ова сорта заузима око 80% сортимента у виноградју.

Друга сорта по заступљености са око 10% је бијели крстач. Њега сразмјерно највише има у Дољанима и Берима, а најмање у Љешанској Нахији. То је специфична сорта овог виногорја.

Око 5% заузимају разне друге црне (чубрица, аликант-французица) и црвене (ружице, ружулин и др.) сорте.

Вранац црмнички није осјетније заступљен у старом сортименту. Ту и тамо може се наћи по неки чокот обично под другим именом, али није на некој нарочитој цијени. Међутим, у посљератним засадима („Крушевац“, „Виноградар“) показао је задовољавајуће резултате.

На добру „Крушевац“ засађено је у периоду 1949—1952 око 30 хектара прокупца и пловдине. Ове сорте у нашим условима дају шире богате шећером, али сиромашније киселином.

Од стоних сората које у просјеку заузимају око 5% сортимента 95% чини разаклија. Њено учешће у појединим мјестима (Команима, горња Љешанска Нахија) процентуално је много веће. Поред ње, једина значајнија стона сорта, не рачунајући поратне винограде, је бијели чауш (Петровско грожђе). Њега има мање-више свуда понеки чокот на одрини поред куће.

Разаклија је на титоградском тржишту много цијењена, знано више од свих осталих сората грожђа и на њему се појављује у сразмјерно дугом периоду од око седамдесет дана. (септембар-октобар-новембар).

Од стоних сората у испитивању су јулски мускат, краљица винограда, мускат Хамбург, и Афуз Али, Мускат Италија, Сулганија као и више сората нађених у домаћем сортименту (Бириткиња, црвени чауш и др.). Досадашњи резултати показали су да да постоје веома повољни услови за ране сорте.

Анализа шире на шећер и киселину вршена је у већини главних виноградарских терена од 1952 године. Поред водећих домаћих сорта анализом су обухваћене и значајније сорте са стране које су заступљене у сортиментским засадима. Резултати су приказани по виноградарским теренима да би се ови могли међусобно упоређивати са гледишта квалитета.

Кратошија је, као изразито доминантна сорта, највише испитивана. Она је дала и најбоље резултате мање-више на свим виноградарским теренима, како у погледу садржаја шећера тако и у погледу киселине.

Предратни сортиментски виноград на Крушевцу (око 0,5 ха) био је подигнут калемљеном лозом на разним подлогама: Ди Лот, Кобер 5 ББ 3309 и Шварцнан. Гдје је која употријебљена није остало никакве евиденције, али није уочена нека битнија разлика у понашању лозе која би се могла довести у везу са подлогом.

ПРОСЛЕЧАН САСТАВ ШИРЕ У ТИТОГРАДСКОМ ВИНОГОРЈУ, ПО
СОСТАМА И ВИНОГРАДСКИМ ТЕРЕНИМА

Ред. бр.	С о р т а	Виноградски терен	Године испитивања	Шећер гр/л		Киселина у винској	
				бр. берби	просјек	бр. берби	просјек
1	Црно виноградарско (црни крстач)	Бери Дољани	1952—1958 "	64 25	260 251	33 20	7.77 7.20
2	Кратошија (разни нац, врањ, љутица, црна крста, црна горска)	Љешанска Нахија Комани Загарац Јеленак Вражегрмци Пипери Косор	1956—1958 1953 и 1958 1954—1958 1957—1958 " " 1956—1958	77 9 24 3 7 5 5	238 239 242 217 261 241 286	20 3 16 3 7 3 3	8.87 8.33 9.83 8.39 7.33 7.85 10.68
3	Вранац (црмички)	Зега — Рутош	"	4	260	4	8.14
4	Чубрица	Зега — Кутаош	"	3	260	3	6.41
5	Бијели крстач (бијело виноградар- ско)	Косор	"	13	238	12	7.10
		Бери	1952—1958	35	239	25	5.91
		Дољани	1952—1957	21	237	13	6.14
		Зега (Рутош)	1956—1958	3	202	3	5.99
		Јеленак	"	9	218	5	5.65
6	Прокупац	Крушевац	1952—1958	26	223	26	5.22
7	Пљовдина	"	"	22	215	21	4.61

Насупрот томе, велике разлике уочене су међу сортама домаће лозе нарочито у погледу вегетативне снаге. Разаклија је, напр., увијек најбујнија без обзира на земљиште и подлогу а Александриски мускат увијек најкржљавији. У поратним виноградима на социјалистичком сектору употребљаван је углавном само Кобер 5 ББ. Ти виноград су сви на плитком, посном земљишту, а ниједан није имао ни минимум агротехнике ни у подизању ни касније. Сушних година лоза је много старадала. У неким виноградима лоза је због суше губила и до 80% лишћа тако да је грозђе остајало сасвим голо. Од суше су старадале и лозе у сортиментском винограду иако у мањем обиму.

Фенолошка опажања показала су да баш у околини Титограда постоје најповољнији услови за најраније и ране стоне сорте, тј. да оне овдје зру нешто раније но у осталим мјестима.

Могућности за проширење виноградарства су веома велике како на виноградарским земљиштима тако и на плоднијим, дубљим земљиштима у равници. За сва земљишта у Љешанској Нахији, Команима, Доњем Загарачу, Вражегрмцима, већим дијелом Пјешиваца, Пиперима, Биочу, Косору околини Титограда (Љешкопоље, Бери, Толоши, Дољани и др.) лоза и смоква, а на већини поменутих терена и дуван претстављају пољопривредне културе које су најбоље прилагођене постојећим условима, које дају редовне приносе и висок доходак, те би то требало да буду водеће културе у свим тим мјестима. Оне су и сад водеће, а скоро и једине у оквиру робне производње. Али, један од главних проблема наше сеоске пољопривреде је баш у томе како садашњу производњу која је изразито оријентисана на подмирење потреба самог газдинства окренути према тржишту. Површине које се сада употребљавају за производњу жита, нарочито у поменутих крајевима кукуруза, требало би оријентисати на воћарство, виноградарство, дуван, крмно биље и нешто поврћа. Бјелопавлићка Равница и Зета нарочито на подручјима са изграђеним хидромелиорационим системима имаће свакако тежиште на ратарско-повртарску производњу, али тамо се мора наћи мјеста и за савремене, високоприносне воћњаке и винограде.

У цјелини посматрано ово виногорје има данас преко 600 хектара родних и младих винограда и средстава за нових 100 хектара. Виногради би у догледној перспективи требало да заузму око 2.000 хектара. Структура тих винограда по природним условима може бити подједнако оријентисана на винско или стоно грозђе. Међутим, то ће више зависити од саобраћајних веза и могућности транспорта, јер садашње прилике су неповољне за транспорт стоног грозђа до већих потрошачких центара у земљи или за извоз. Због тога, док се ти услови не побољшају, предложимо да винске сорте буду заступљене са 75, а стоне са 25%. Виноградарство треба да буде оријентисано у два главна правца: производња висококвалитетног црног вина и производња најра-

САДАШЊЕ И ПРЕДВИЂЕНЕ ПОВРШИНЕ ВИНОГРАДА ПО ПОДРЕЈОНИМА И ВИНОГОРЈИМА

Порејон	Виногорје	Обрад. по- вршине у ха (при- ближно)	Површина под виноградима у ха		Винограда у од- носне обрад. по- вршине у %		Вин. Ср. те У Ср.	Соне Ср. те У Ср.
			сад.	будућа	сад.	будућа		
Црногорско Приморје	Бокешо	6.600	290	1.000	4,4	15	60	40
	Будванско-барско	4.500	60	450	1,3	10	40	60
	Улцињско	6.000	40	600	0,7	10	50	50
	Укупно:	17.100	390	2.050	2,3	12	52	48
Базен Скадарског Језера	Црмичко	2.900	90	700	3,0	25	80	20
	Ријечко	1.700	100	340	6,0	20	80	20
	Титоградско	25.000	430	2.000	1,7	8	75	25
	Укупно:	29.600	620	3.040	2,1	10	77	23
СВЕГА:		46.700	1.010	5.090	2,2	199	67	33

нијег и раног стоног грожђа. У оквиру винских сорти Кратошија и Вранац (у односу 2:1) заузимали би 90% бијели крстач 8% (углавном за домаће тржиште), а све остале сорте 2% (аликант, чубрица, блатина, плавац мали, бургундац црни и др.). Најраније и рано стоно грожђе (јулски мускат, Краљица и слично), заузимали би 50%, средње (Афуз Али, Хамбург, Италија) 25% и касне (разаклија) 25% стоног сортимента. Ово виногорје може бити веома интересантно и за производњу сувог грожђа која у нашој земљи уопште није развијена већ се цјелокупна потрошња подмирује из увоза. Код Завода за пољопривредна истраживања у Титограду сада су у току огледи са безсјеменим сортама и уколико они покажу задовољавајуће резултате, онда сорте за сушење могу избити у први план виноградарске производње овог краја и из основа промијенити садашњу оријентацију.

*
* * *

Виногради у Нудолу у оквиру виноградарства Црне Горе чине посебан дио. Они по Јеласкиној подјели (6) спадају у подрејон Херцеговина (средња Неретва и Требишњица) подручје (виногорје) — долина Требишњице. Катастарска општина Нудо захвата сразмјерно малу површину обрадивог земљишта, свега 75 хектара, у чему виногради учествују са 11, а воћњаци са 10 хектара. Ту се ради о земљиштима насталим у уској долиници Нудолске ријеке и доломитним пристранцима која су за лозу веома подесна. На сличним земљиштима у околини Ластве (БХ) подигнути су плантажни виногради на великој површини. Раније, овдје су гајене искључиво херцеговачке сорте укључујући ту и жилавку. Некалемљене винограде филоксера је уништила током посљедњег рата. Обнова је извршена прокушцем и смедеревком које су показале задовољавајуће резултате. Виногради би овдје могли захватити још којих 15 хектара. Према ранијим искуствима од винских сората приоритет би требало дати жилавки. Стоне сорте дошле би у обзир највише са 10%, углавном за задовољење локалних потреба.

*
* * *

При третирању појединих проблема у овом раду упоредо су давати и закључци. Овдје би се ограничили само на општи закључак и резиме нашег предлога рејонизације дајући у облику табеларног прегледа садашње површине под виноградима и оне које сматрамо да би виногради у будућности требало да заузму.

У цјелини узето, виногради би требало да заузимају 10,9% обрадиве површине према 2,2% које сада заузимају. Винске сорте заузимале би 67%, а стоне 33% од укупног сортимента.

